

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Odsjek za povijest umjetnosti

DIPLOMSKI RAD

**Organizacija pejzaža od antike do srednjeg vijeka prostora
Cavtata
(antički i kasnoantički Epidaur)**

Josip Klaić

Mentor: dr. sc. Maja Zeman, viši asistent

Zagreb, rujan 2016.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

Organizacija pejzaža od antike do srednjeg vijeka prostora Cavtata
(antički i kasnoantički Epidaur)

Josip Klaić

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Rad sadrži: 80 stranica, 21 ilustraciju.   Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: *Epidaur, ager, organizacija prostora, antika, kasna antika*

Mentor: dr. sc. Maja Zeman, viši asistent

Ocjenjivači: dr. sc. Dino Milinović, izv. prof.

dr. sc. Ana Marinković, viši asistent

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Zahvale

Upućujem iskrene zahvale brojnim znancima, prijateljima i kolegama bez kojih ovaj rad ne bi bio moguć. Njihovi savjeti i prijedlozi, kao i pomoć pri pronalasku i prikupljanju literature i dokumentacije te pomoć pri terenskom istraživanju čine ih neizostavnim dijelom ovog rada.

Među njima su povjesničari umjetnosti, arheolozi i povjesničari, a posebno moram istaknuti Nikšu Grbića, Bruna Bijadiju i Evu Žile.

Hvala Hrvoju Matašinu i Mariji Perkec, te Filipu Karačiću i Teni Jurišić.

Veliku pomoć mi je pružila Marta Perkić iz Konzervatorskog zavoda u Dubrovniku kojoj se iskreno zahvaljujem.

Hvala Luciji Vuković i Heleni Puhari iz Muzeja i galerija Konavala na ustupljenoj dokumentaciji, fotografijama i literaturi, ali još više na brojnim savjetima prilikom istraživanja i pisanja ovog rada.

Ipak, na kraju, najviša hvala mentorici dr. sc. Maji Zeman na strpljivosti u trenucima izgubljenosti kada me upućivala kojim smjerom ići dalje.

Sadržaj:

Uvod	1
Metodologija, ciljevi, i struktura rada	3
Epidaur – nastanak i razvoj grada i kolonije u antici	7
Urbana struktura Epidaura.....	8
Ostaci arhitekture	12
Okolica	14
Epidaur – pad i propast grada i kolonije u kasnoj antici	19
Tablica.....	25
Rasprava	50
Položaj	50
Urbana struktura	50
Ostaci arhitekture	52
Okolica	53
Kasna antika	56
Epidaur – Raguzij	57
Zaključak	60
Karte	62
Slikovni prilozi	69
Literatura	74
Izvori slikovnih priloga	80

*Gdi su istočna carstva stara
Gdi gospodstvo od Rimljana?
Svi pod plugom kijem svit hara
Od bremena su uzorana (...)“*

Ivan Gundulić (*Suze sina razmetnoga*)

UVOD

Napisavši ove stihove sredinom 17. st. Gundulić se osvrnuo na prolaznost svijeta koja je dominantna tema baroknog razmišljanja. Moćna carstva koja su se uzdizala na nama znanim prostorima sada su uzorana plugom vremena, među njima i moćni Rim koji je vladao i prostorom Dubrovnika. Dva stoljeća prije ovih stihova velikoga pjesnika, dubrovačka vlada poziva majstora Petra Martinovog iz Milana da svojim kiparskim radom ukrasi pročelje najvažnije javne građevine Republike. U trijemu Dvora on tako radi kapitule, zaglavne kamene i ostalu arhitektonsku plastiku koja se smatra prvim punokrvnim renesansnim kiparstvom kod nas. Međutim, sama vlada osmišljava ikonografski program koji pokazuje sve odlike visokog humanističkog razmišljanja. Mala, ali moćna Republika u skladu s onodobnim tendencijama mediteranskih gradova-država opravdanje i razlog svoga postojanja traži u dalekoj antici.

Najjužniji polukapitel trijema Dvora prikazuje tako Asklepija, Apolonovog sina, boga liječništva, koji je rođen u slavnom grčkom Epidaurusu. U želji da se istakne porijeklo Dubrovnika kao antičko, k tome i grčko, humanisti grada odabiru da je taj Epidaur upravo onaj na mjestu današnjeg Cavtata iz kojeg će se kasnije razviti Dubrovnik. Zapis anonimnog kartografa iz Ravene *Epidaur id est Ragusinum* odzvanjao je u ušima Dubrovčana ponekad preglasno, poistovjećujući ova dva grada.

U cjelokupnoj imaginaciji renesansnog Dubrovnika nedostajalo je ono bitno, a to su materijalni ostaci grčkog i rimskog Epidaura. Sama zanimanja počela su već rano, a počeci istraživanja su već u 16. st. kada su humanisti obilazili okolicu i Cavtat u potrazi za ostacima antičkog nasljeđa. Iz tog su vremena i prvi historiografski zapisi poput onih Ludovika Crijevića Tuberona i Junija Restija.

S vremenom su egzaktni dokazi promijenili ovu sliku o Dubrovniku, odbacivši grčko porijeklo. Ipak, veza Epidaura i Raguzija, Cavtata i Dubrovnika postala je stiješnjena, posebno nakon istraživanja u naše vrijeme, koja su se bavila onim kasnijim razdobljem samog kraja antike. Kršćanski horizont očito je bio uvelike isprepleten između ova dva grada koji su se, eto, smatrali jednim, posebice u vremenima velikih propasti carstava i naroda kada kršćanski duh pobjeđuje onaj poganski.

U svemu tome ostalo je malo materijalnih ostataka o kojima bi se moglo raspravljati kada se govori o antici Dubrovnika, dok kasna antika i dalje otvara brojna pitanja i probleme. Možda bi se slika ovog drugog bolje upotpunila znanjem onoga što je prethodilo u vremenu propasti antičkog Epidaura.

Naposljetku ne preostaje ništa osim onih par ulomaka koji leže uzorani pod zemljom samoga juga hrvatske obale između ovih dvaju gradova. Stoga će možda od brojnih historiografskih zapisa, Gundulićevi stihovi zazvučati iskrenije i istinitije.

Metodologija, ciljevi, i struktura rada

Povijest umjetnosti kao znanstvena disciplina temelji se, između ostalog, i na uočavanju obilježja djela likovnih umjetnosti i arhitekture. Kada u nedostatku konkretnih materijalnih ostataka ostaje usamljena u interpretaciji djela, poseže za metodama drugih znanstvenih disciplina, prvenstveno za povijesnim znanostima i arheologijom.

Nedostatak materijalnih ostataka u sloju antičkog i kasnoantičkog sloja Epidaure i okolice zahtijeva interdisciplinarni pristup. Za razliku od ostalih gradova naše obale koji se mogu podićiti reprezentativnijim ostacima antičke i kasnoantičke arhitekture, kiparstva i slikarstva, kada govorimo o Cavtatu i njegovoj okolini većinom govorimo o arheološkim ostacima, nekada niti ostacima konkretne arhitekture, već samo ulomcima i fragmentima arhitekture i arhitektonske plastike. Stoga su prilikom bavljenja tim prostorom u pojedinim aspektima istraživanja, metode kojima se služi arheologija jedne od osnovnih metoda, a ne tek pomoćne.

Tijekom rekognosciranja terena važno je u obzir uzeti i geografske i topografske osobitosti prostora. Također je korisno i izučavanje toponimije i hagiotoponimije jer je ipak prostor Cavtata uvelike sačuvao tradicije naziva spomenutih ranijih razdoblja.

U posljednje se vrijeme povijest umjetnosti kao humanistička disciplina bavi pojmom krajolika kao nad-kategorije arhitekture i urbanizma. Antički krajolik grada i sela je relevantna tema, posebice ako je promotrimo kao presudnu za sav kasniji razvoj. Antika je oblikovala izgled naše obale gradovima, selima, lukama, cestama i utverdama za sva kasnija razdoblja sve do našeg vremena.

Cilj ovoga rada je dati pregled antičkih i kasnoantičkih lokaliteta prostora Cavtata da bi se mogla dobiti cjelovitija slika krajolika, u njemu uočavajući promjene koje se javljaju iz slojeva antike u rano kršćanstvo i u srednji vijek. Ipak, kako je već spomenuto, zbog malo materijalnih ostataka i njihove fragmentarne očuvanosti teško je pristupiti klasičnoj formalno-stilskoj analizi spomenika, već su oni promatrani u širem kulturnom i povijesnom kontekstu.

Metodologija je rada obuhvaćala prvenstveno uvid u objavljenu literaturu i pojedine izvještaje s istraživanja. Ipak, korišteni su radovi većinom koncentrirani na povijesni kontekst; prvenstveno na osnivanje kolonije Epidaure, njezinu propast i osnutak Dubrovnika. Sama povijest Epidaure i osnutak Dubrovnika nisu obuhvaćeni u nekom preglednijem i obimnijem

djelu, već su najčešće sažeti u poglavljima knjiga ili doneseni u zasebnim člancima razasutim po časopisima.

Ne ulazeći u uvid u starije zapise dubrovačkih analista i historiografa Appendinija, Tuberonisa, Razzija i Restija, najstarija ovdje korištena literatura je ona s kraja 19. st. kada i počinje moderna arheologija i povijest umjetnosti. Istraživanja slavnog Arthura Evansa ponudila su neke temelje na koje su se kasnije oslanjali ostali istraživači. Također se i jednako slavni Theodor Mommsen dohvatio Epidaura u svom *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Don Niko Štuk, lokalni arheolog-amater i osnivač društva *Epidaur* koje se krenulo zanimati za starine Cavtata početkom 20. st. proveo je neka od prvih istraživanja.¹ Iz tog se razdoblja još treba spomenuti Carla Patcha, Josipa Brunšmida i Konstantina Jirečeka. Tek početkom druge polovice stoljeća kada na scenu stupaju pionirska imena, kreću bitne revizije i preispitivanja dotadašnjih pretpostavki. Grga Novak u *Povijesti Dubrovnika od najranijih početaka do VII. stoljeća* među prvima je ukazao na neke od zabluda. U tom su vremenu uslijedila i istraživanja predvođena Ivanom Marovićem u rekognosciranju terena i iskopavanjima na gradinama Spilan i Gradac.² Važna su istraživanja Aleksandre Faber i Velike Dautove-Ruševljan 60-ih i 70-ih godina.³ Istaknuti treba Jovana Vukmanovića čije je istraživanje bilo usmjereno na geografsko-etnološki dio. Osim njih, valja spomenuti i Ivana Bojanovskog te Envera Imamovića koji pišu o rimskim cestama, zatim Marina Zaninovića koji piše o *villama*, kao i Radoslava Katičića i Duju Rendića-Miočevića koji se bave temama mitologije. O ranokršćanskom sloju pisali su Igor Fisković, Ivica Žile, Domagoj Perkić i Marta Perkić. Temu antičkog vodovoda istražila je iscrpno Liljana Kovačić vršeći dugo godina arheološka iskapanja.⁴ Ističe se i rad Nenada Cambija *Antički Epidaur* iz 2006. koji iscrpno analizira cjelokupni grad Epidaur i njegove ostatke. Povijesti antičkog i kasnoantičkog Dubrovnika odnosno njegovog nastanka i ranog razvoja posvećeno je dosta istraživanja i mjesta u literaturi pa su tako brojna imena poput V. Foretića, C. Fiskovića, J. Lučića, J. Stošića, V. Koščaka, R. Katičića, I. Fiskovića, I. Žile, Ž. Pekovića, D. Milinovića, A. Ničetića, M. Planić-Lončarić i brojnih drugih. Naposljetku, rad koji je bio od najviše pomoći za pisanje ovoga

---

¹ Jedina dokumentacija o tim istraživanjima su osvrti i članci don Nika Štuka objavljeni u *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, koji su, iako kratki i oskudni, vrijedan dokaz o pojedinim lokalitetima. Vidi popis literature.

² MAROVIĆ, 1956.

³ FABER, 1966; DAUTOVA-RUŠEVLJAN, 1971;1973.

⁴ Istraživanja su objedinjena u knjizi *Antički vodovod Vodovađa-Cavtat*, koja je izašla uz prigodnu izložbu 2014. Vidi popis literature.

rada kao izvrstan priručnik pri radu i istraživanju je diplomski rad Nele Kovačević *Antička topografija Župe dubrovačke i Konavala s posebnim osvrtom na ranokršćanski horizont*. Sustavno i pregledno dana je slika prostora istočno od Dubrovnika. Ipak, izostavivši grad i Elafite, kao i dio Primorja, ostavila je prostor kojemu se ovaj rad dodatno posvetio. Kovačević je nastavila arheološka istraživanja i iskopavanja u narednim godinama, posebno na području Konavala i Župe te je tako krenulo razotkrivanje do sada nepoznatoga sloja ovog područja. Na kraju, važno je istaknuti da Muzeji i galerije Konavala pod vodstvom Helene Puhare posljednjih godina vrše istraživanja u samom Cavtatu kao prinos slaganju ukupne slike antičkog Epidaura.

Kao temeljnim izvorom ovaj se rad vodio prostornim planovima općina Župe Dubrovačke, Konavala i Dubrovačkog primorja. Ipak, u tim dokumentima prisutan je svojevrstan višak lokaliteta koji su tek dokumentirani, ali na njima nema istraženih ostataka, rijetko da su i otkriveni, a ako i jesu, zbog slabog stupnja očuvanosti ili vidljivosti ne govore puno. Konavle i Župa su bolje obrađene i zbog kataloga i izložba o svojim srednjovjekovnim crkvama i grobljima, dok je Primorje ostalo slabije istraženo. Zahvaljujući pristupačnosti nadležnih u Konzervatorskom odjelu u Dubrovniku pri pisanju rada autoru ovoga rada pružena je pomoć u vezi istraživanja tog područja.

Arheološka rekognosciranja su provedena više nego sama istraživanja kojih nedostaje da bi slika bila potpunija. Vlastitim rekognosciranjem nailazi se na već potvrđene zaključke, uz poneka odstupanja. Ta su odstupanja posljedica vremenskog odmaka u kojem pojedini ostaci ili nalazi više nisu vidljivi, do njih je teško ili nemoguće doći pa samo kao spomenuti lokalitet u literaturi postaju tek toponim. Opet, sva istraživanja, posebno u samom Dubrovniku bila su zaštitna, brzo provedena, tako da i sustavnih znanstvenih iskopavanja nedostaje. Također, nisu vođeni dnevници svih iskopavanja, a ako i jesu njihova dostupnost je otežana.

Na kraju, kao što je već spomenuto, cilj je ovoga rada nastojanje u prikupljanju svih antičkih i kasnoantičkih lokaliteta, uz osnovne podatke dubrovačkoga kraja, obuhvaćenog prostorom od Konavala do Slanog uključujući otoke, uzimajući u obzir epidauritanski ager, ne zalazeći u njegovo zaleđe današnje Bosne i Hercegovine, niti uzimajući u obzir naronitanski ager kojem je pripadao današnji Ston.

Rad uključuje i Kartu s ucrtanim lokalitetima i pridruženim rednim brojevima prema priloženoj Tablici lokaliteta. U Tablici se donose svi relevantni podaci o pojedinom lokalitetu,

a kako bi se, prateći položaje lokaliteta na Karti, lakše dobila sveukupna slika organizacije i funkcioniranja obrađivanog prostora u razdobljima antike i kasne antike.

Vremensko razdoblje koje rad obuhvaća započinje osnutkom Epidaura, prebacujući se na njegovu propast i kraj. Postupno se prati osnutak Dubrovnika, pokušavajući uočiti preobrazbe cjelokupnog prostora i krajolika. Okvirno, razdoblje koje rad obuhvaća, omeđeno slavnima Cezarom i Justinijanom (od 1. stoljeća pr. Kr. do 6. stoljeća), ovom je kraju ostavilo materijalne, ali i duhovne vrijednosti koje se i danas uočavaju.

Epidaur – nastanak i razvoj grada i kolonije u antici

Teorije o Epidauru kao grčkoj koloniji odbačene su. Veze između Epidaura i onog slavnog grčkog Epidaurusa na kojeg su se pozivali dubrovački humanisti pokazale su se nedokazivima.⁵ Tek par nalaza novca i sitnih predmeta (gema s Apolonovim likom) jedini su pokazatelji grčke prisutnosti na ovom području.⁶ Etimologiju naziva Novak objašnjava složenicom *epi* i *deuro* što bi značilo *iza šume*.⁷ Naravno, ako ne grčki, korijen bi mogao biti ilirski, budući da je ova područja nastanjivalo pleme Ardijejaca. Stoga se smatra da je na mjestu rimskog Epidaura ilirsko naselje, jer je pronađen i ilirski novac.⁸ Kakvo je bilo to naselje ostaje pretpostavljati. Cambi smatra da se ne može pouzdano utvrditi zašto je nastao rimski Epidaur, ali vjerojatno je da se radi o stožeru pomorske plovidbe.⁹ O ovoj tvrdnji bit će riječi kasnije kada se bude govorilo o limitaciji agera.

Dugogodišnji ratovi rimske države s ilirskim plemenima na istočnoj obali Jadrana potrajali su sve do 167. g. pr. Kr. Nakon ilirsko-rimskih ratova započinje proces postupne rimske kolonizacije cjelokupne obale. Prvi spomen Epidaura je tek 47. g. pr. Kr. u kontekstu Cezarovih ratova s Pompejom Velikim i njegovim vojskovođom Oktavijem, kada se spominje posada koja se u njemu nalazi. U tom se tekstu Epidaur spominje kao *praesidium*, odnosno utvrda. Negdje poslije toga spomena pretpostavlja se osnutak same kolonije, 34.-33. g. pr. Kr., paralelno kada se na taj rang podižu Salona i Naron.¹⁰ Cezar i August uzvratili su dobre odnose gradovima istočnog Jadrana nakon što su oni pristali uz njih u građanskim ratovima. Stoga prije negoli će Epidaur i postati kolonija pretpostavlja se postojanje neke vrste naselja na istom mjestu. Plinije Stariji spominje Epidaur kao koloniju 100 milja udaljenu od rijeke Narone. Ovo je *terminus ante quem* osnivanja kolonije, ali ne može se sa sigurnošću tvrditi da je ona osnovana za vrijeme Augusta.¹¹

Osnivanje kolonije u rimskom svijetu sadržavalo je izrazito složene društvene, političke i religijske procese. Oni svakako nisu izostali ni kada je u pitanju Epidaur. Iz

---

⁵ CAMBI, 2006:190.

⁶ EVANS, 1883: 6.

⁷ NOVAK, 1966: 21.

⁸ NOVAK, 1966: 23.

⁹ CAMBI, 2006: 187.

¹⁰ NOVAK, 1966:31.

¹¹ NOVAK, 1966: 24.

epigrafskih spomenika prva dva stoljeća naše ere može se iščitati da je Epidaur imao potreban državnički sustav, npr. *duumviri* i *decurioni*.¹² Iz toga sustava proizlazilo je funkcioniranje grada i kolonije, njegova izgradnja, održavanje, sudstvo i religija.

Najvažnije ime ovih spomenika ipak je ime Publija Kornelija Dolabele, carskog namjesnika (*legatus Augusti pro praetore*). Važan je u kontekstu ne samo Epidaure, već i kada se govori o podjeli provincije Ilirik. Smatralo se da je natpis pronađen 1541. g. na Obodu, na lokalitetu Sutivan (sl. 7). Na lokalitetu je uz natpis pronađen i kip te se postavlja pitanje koja je bila funkcija ovog objekta.¹³ Prema zapisima, natpis je pronađen pored razbacanih dijelova kipa i stoga se smatra dijelom neke skulpturalne skupine.¹⁴ Ipak, prema najnovijem zaključku Brune Bijadije, natpis je pronađen na lokalitetu u Donjem Obodu, uz more, gdje je, po svemu sudeći, bio neki značajniji objekt, a to je danas na mjestu teniskih terena između Hotela Epidaurus i Albatros.¹⁵ Dolabela se tako spominje i kao mogući graditelj vodovoda. Brojni su se autori dotakli ove slavne ličnosti koja otvara brojna kojima se ovaj rad neće baviti, a ističe se Grga Novak.¹⁶ Od vremena Dolabele nadalje može se govoriti o Epidauru kao gradu, ne samo u pravno-administrativnom kontekstu već i u onom materijalno-urbanom.

Urbana struktura Epidaure

Kolonija Epidaur najvažniji je topos južnog Jadrana u rimsko doba i bitan čimbenik u onodobnim povijesnim zbivanjima. Iako je Epidaur bio najvažnija točka između Narone i Rizniuma, njegovi materijalni ostaci nisu uvelike sačuvani, kao što nije ni određen sam prostor grada. Nije nam vidljiv njegov prostorni raster, ulice, trgovi i zidine, u mjeri u kojoj bi se to očekivalo. Upravo zbog tog nevelikog broja ostataka, u starijoj se literaturi raspravljalo o samoj ubicaciji rimskog grada i kolonije. Mommsen je tvrdio da je prvi Epidaur osnovan na Prevlaci, a da je potom prebačen gdje je današnji Cavtat.¹⁷ Njegova poprilično radikalna teorija skoro da je u potpunosti odbačena, posebno nakon istraživanja slavnog Arthura

---

¹² CAMBI, 2006: 192; GLAVIČIĆ, 2008: 49-52.

¹³ FABER, 1966: 26.

¹⁴ GLAVIČIĆ, 2008: 46.

¹⁵ BIJADIJA, B., rukopis, izlaganje održano na međunarodnom kongresu *The century of the brave, Archaeology of the Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs*, u Zagrebu od 22. do 26. rujna 2014.

¹⁶ NOVAK, 1966: 26.

¹⁷ EVANS, 1883: 4.

Evansa. Naime, Mommsen je teoriju temeljio na epigrafskom spomeniku pronađenom na Prevlaci.¹⁸ Ime na epigrafskom spomeniku s Prevlake pripada tribusu *Sergia*, dok su na spomenicima ovog tipa u Epidauru pripadnici tribusa *Tromentina*.¹⁹ Evans to odbacuje zbog pripadnosti različitim tribusima. Osim toga, Evansova terenska ispitivanja na temelju novca i ponekih nalaza kao i pozivanje na *Tabulu Peutingerianu* ne idu u prilog Mommsenovoj tezi.²⁰ Već otprije pronađeni grčki novac na području Cavtata svjedoči o životu na ovom mjestu. Evans tvrdi i da je pronalaskom ceste u Cavtatu koja ne ide uz morski put već u unutrašnjost potvrdio da je Cavtat upravo Epidaurum upisan na *Tabuli Peutingeriani*. Stoga se na kraju sigurno zna gdje su bili smješteni grad i kolonija.

Važna je njegova strateška uloga kao mjesta sigurnog za plovidbu između Narone i Rizniuma. Ipak, smještaj Epidaure razlikuje se od ostalih kolonija na našoj obali. Prvo, poluotok i nije toliko malen koliko je strm, ali pruža dovoljno uvjeta za smještaj luke. Drugo je ager, kojeg će se rad dotaknuti po pitanju njegove limitacije. Naime, Epidaur nije imao sigurno i prostrano zaleđe te polja, poput Narone ili Salone. Cjelokupni prostor Dubrovnika, od Stona do Prevlake, na kojem će se kasnije razviti Dubrovačka Republika, prostor je uskog pojasa između brda i mora, s tek ponekim manjim poljima koja leže između.

Ostaci rimskog grada smještaju se na poluotoku Ratu između dvije sigurne uvale u kojima su se razvile luke. S južne strane se razvila Luka, sa sjeverne Tiha. Idealno za antički grad, kao i za današnji, bilo je imanje dvije luke istodobno zbog sklanjanja od različitih vjetrova. Tako je položaj Cavtata sa svojim lukama između obale i poluotoka Rata i Sustjepana bio izrazito povoljan. Ono što je često kod gradova jest i kopanje kanala na najtanjem dijelu prevlake poluotoka kako bi dvije luke komunicirale, pa se to pretpostavlja i u Epidauru upravo na tom mjestu. Također na tom mjestu se smještaju moguća gradska vrata koja odgovaraju smjeru dekumanusa.²¹ Kanal je kasnije zatrpan da bi se opet prokopao u XIV. stoljeću. Ostaci pod morem nisu brojni, ali tragovi zidina primijećeni su u Tihom i kod Rta Praljavac pored Čiste luke.²²

Ulični raster grada s dekumanusom i kardom nije danas prepoznatljiv, ali ipak se da

---

¹⁸ CIL III 1738.

¹⁹ EVANS, 1883: 5.

²⁰ EVANS, 1883: 5-6.

²¹ CAMBI, 2006: 198.

²² FABER, 1966: 25; KOVAČEVIĆ, 2000: 27.

naslutiti donekle kako je izgledao.

Plan Cavtata (preuzeto iz: M. Planić-Lončarić: *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, 1980., str. 106)

U usporedbi s nekim drugim gradovima istočne obale Jadrana kao što su antički Poreč (Parentium) ili Zadar (Iader), Epidaur slično razvija urbanu strukturu.²³ Cambi tvrdi da zapravo nije ni mogla biti drugačije raspoređena te je uglavnom nalik onoj danas.²⁴ Najdužim pravcem poluotoka, njegovim hrptom, prolazi glavni dekumanus, dok se manje ulice češljasto nadovezuju na njega. Većina je tih manjih ulica vjerojatno bila stubišna kao i danas. Dodatno objašnjenje urbanizma rasvjetljava Kovačić u svojoj knjizi koja se bavi vodovodom. Naime, urbanistička struktura grada je usko vezan uz vodovod koji je prolazio dekumanusom (današnjim Prijekim) i padao dalje kardom (današnja Vuličevićeva).²⁵ Zidine su morale postojati, ali njihov raster i pravac kretanja nije utvrđen. Samo fragmenti se naziru pri dnu poluotoka na južnoj strani i to su vrlo vjerojatno zidovi raniji od antike.²⁶ Već je prije spomenut i portik na prevlaci poluotoka, gdje je bio prokopan kanal.²⁷

Da bi se raspravljalo o svetišnim objektima (hramovima) u gradu, najprije je potrebno

²³ CAMBI, 2006: 195.

²⁴ CAMBI, 2006: 196.

²⁵ KOVAČIĆ, 2014: 103.

²⁶ FABER, 1966: 40.

²⁷ CAMBI, 2006: 198.

ispitati prisutnost pojedinih kultova. Osim kapitolijske trijade pretpostavljalo se štovanje Eskulapa, Mitre (sl. 8), Dijane i carskog kulta.²⁸ Štovanjem kulta ovo se smatra na temelju geme s likom Eskulapa, reljefima s prikazom Mitre, natpisa posvećenog Dijani, a pronađen je i maleni kip Minerve. Međutim, ostaci hramova nisu ustanovljeni. Nedaleko od groblja i kapele Sv. Roka pronađen je žrtvenik s Jupiterovim imenom. Zato je spominjan kontinuitet kultnog mjesta koji nasjeda na najvišu točku poluotoka koja obično mjesto foruma, koji je opet sjecište karda i dekumanusa.²⁹

Današnji Cavtat naliže na antičke ostatke na što upućuju pojedina arheološka istraživanja. Prilikom obnove Kuće Bukovac 2001. godine u zaštitnim arheološkim istraživanjima pronađeni su ostaci rimskih uporabnih predmeta, keramike, stakla i bjelokosti. U sjeverozapadnom uglu kuće naišlo se na podnicu gdje je izvađen i ulomak stupa, ali i ulomak za koji se na prvu mislilo da je kapitel.³⁰ Možda se, međutim, radi o žrtveniku.

Stoga se smatra da je antički grad gledao većinom na jugozapadnu stranu, prema poluotoku Sustjepanu i da je komunicirao s lukom na toj strani. Osojna strana poluotoka nije bila toliko gusto naseljena radi bure, a na toj strani pronalaze se i pojedini ukopi u stijenama ili amforama, pa se pretpostavlja antička nekropola.³¹

Nakon mogućih pretpostavki o urbanoj strukturi Epidaura, treba se osvrnuti i na konkretne ostatke arhitektonskih spomenika. Ostaci po svemu sudeći reprezentativnih građevina nalaze se na poluotoku Ratu i njemu nasuprotnom poluotoku Sustjepan. No u literaturi se ondje primarno smještaju rimski stambeni, odnosno stambeno-gospodarski objekti – vile.³² Suić razlučuje pojam *ville* u više kategorija.³³ *Villa urbana* naziv je za građevinu rezidencijalne i poslovne namjere, a pojavljuje se u Rimu krajem Republike. S druge strane *villa rustica* je sklop van urbanih aglomeracija. Njezin pojam se proteže od najluksuznijih primjera najvišeg sloja društva (uključujući i samog cara), preko rezidencijalno-gospodarskih sklopova, do naposljetku centara ruralnih ekonomija namijenjenih isključivo gospodarskoj funkciji, a ne toliko ladanjsko-rezidencijalnoj.

---

²⁸ CAMBI, 2006: 206-209; BIJAĐIJA, 2012: 67.

²⁹ CAMBI, 2006: 199.

³⁰ Dnevnik zaštitnih arheoloških istraživanja Kuće Bukovac 2001. (N. Kovačević).

³¹ FABER, 1966: 28.

³² ZANINOVIĆ, 1988: 92; KOVAČEVIĆ, 2000: 25; CAMBI, 2006: 200-201.

³³ SUIĆ, 2003: 323.

Ostaci arhitekture

Ostaci kompleksa na poluotoku Ratu (sl. 1), barem dok neka buduća istraživanja ne pokažu drugačije, mogu se smatrati i najvažnijim ostacima antičke arhitekture cjelokupnog Epidaura. Arheološka istraživanja su provedena 1980-ih godina pod vodstvom Arheološkog muzeja u Dubrovniku i R. Menalo, te nedavno od 2014. pod vodstvom Muzeja i galerija Konavala i H. Puhare kada je istraživao južni dio kompleksa prema moru. Za sada, dok nema nalaza neke druge arhitekture, ondje se smještaju ostaci najvažnije građevine Epidaura. Taj je sklop, smješten na isturenoj točki poluotoka, svojim položajem mogao kontrolirati cijeli Župski zaljev. Riječ je o terasastom kompleksu koji se uzdiže nad morskom obalom i svojim pročeljem je okrenut prema obali. Vidljivi su zidovi na istočnoj strani u elevaciji od oko 2 metra visine, a ostaci su greda i stupovlja razbacani. Također na pojedinim mjestima u gornjem dijelu kompleksa sačuvano je i kameno popločenje. Tlocrtna dispozicija objekta nije sasvim točno utvrđena (sl. 2). Stražnji, istočni dio, uži je od prednjeg. Prema moru se kompleks širi s paralelno postavljenim prostorijama. Sačuvani su parametri zidova koji su odjeljivali unutrašnjost središnjeg dijela kompleksa. Čini se da je upravo taj središnji dio imao pet prostorija od kojih je središnja najšira, a krajnje najuže. Na kraju platoa sačuvani su dijelovi zidova koji zatvaraju ovaj dio kompleksa. Širenje kompleksa u ovom dijelu nije bilo moguće jer ga zatvara kamen živac na obje strane.

Arheološkim istraživanjima koja se na poluotoku provode u posljednje dvije godine otkriveni su ostaci zanimljive prostorije na jugozapadnom dijelu kompleksa (sl. 3), njegovom samom rubu, bliže moru. Radi se o uskoj i dugačkoj prostoriji (1,6x8m), ukopanoj začeljem u tlo, odnosno gornju terasu. Zidovi su tipični rimski, s pravilnim klesancima izvana, a lomljencima iznutra, povezani žbukom. Ispod istočnog zida prostorije, u čijem središtu je postavljena niša, otkrivena je jama, vjerojatno bunar. Ostaci sedre pokazuju da je prostorija bila nadsvođena, a pronađena je i podnica. Zid je bio ožbukao i oslikan freskom koja je očuvana na južnom zidu. Sami sloj žbuka je izvedena u dva sloja, onaj grublji *ariccio* i finiji *intonaco*. Na blijedoj ružičastoj podlozi s primjesama mramorne prašine uočava se linearna podjela zidne plohe na pravilne pravokutnike, omeđene tanjim i debljim crvenim linijama (sl. 4). Ponegdje na uglovima tanjih linija nalaze se mali stilizirani grozdovi. Nađeni su također ostaci žbukane štukature, mramorne oplate, mozaika i komadi arhitektonske plastike. Štukatura je vjerojatno zaključivala zidni oslik u gornjem dijelu zida, dok je donji dio bio obložen mramornom oplatom. Kada bi sada uspoređivali odnos cjelokupnog kompleksa s ovim istraženim dijelom stvari bi nam možda malo mogle biti jasnije, ali ipak ovaj lokalitet i

dalje zaslužuje pomno i sustavno iskopavanje svih svojih dijelova. Funkcija nam nije poznata, a Cambi pretpostavlja da se radilo o rasko nijoj kući nekog bogatijeg Epidauritanca.³⁴ Ostatke keramike Dautova-Ruševljan datira od 1. st. pr. Kr. do 1. st. po Kr.³⁵

Iako zbog gradnje Hotela Croatia 1971./72. arheološka istraživanja, pod vodstvom Zavoda za zaštitu Dubrovnika i V. Dautove-Ruševljan, na poluotoku Sustjepanu, nisu mogla u cijelosti biti provedena, to je, ipak, najbolje istraženi lokalitet rimske arhitekture antičkog Epidaura (sl. 5). Ondje smješteni ostaci antičkog sklopa, u dužini od oko 25 metara i danas su vidljivi na samoj sjevernoj strani poluotoka Sustjepan u dubokoj uvali, u sjeni borova. Građena je terasasto iznad mora. Sklop se u literaturi određuje kao *villa maritima* i *villa suburbana*  to bi značilo da je smještena izvan gradskih zidina.³⁶

Arheološkim istraživanjima ustanovljene su brojne pregradnje, a sklop su preslo ili i ukopi. Radi se o 13 grobnica koje su naknadno bile ubačene između zidova u različitim smjerovima, uglavnom iz vremena kasne antike. Polukružna apsida u istočnom dijelu kompleksa, smatra se dijelom kupališnog sklopa čemu bi u prilog govorio i položaj cisterne bliže moru. U sjeverozapadnom dijelu, u jednoj prostoriji, su pronađene kockice mozaika, dok je jedna prostorija popločana velikim kamenim pločama. Prema mišljenju Zaninovića, u slučaju potonje radilo se o još jednoj cisterni.³⁷ Pokretni arheološki materijal s ovog lokaliteta je brojna. Osim amfora je pronađena nakit, ali i 12 brončanih novčića iz vremena cara Justinijana. Zbog gradnje hotela u gornjem južnom dijelu poluotoka, nije bilo moguće utvrditi veličinu sklopa. Međutim, za pretpostaviti je da je bio većih dimenzija, te da se nastavljao prema unutrašnosti poluotoka, ali i prema moru. Zaninović najranije faze, zbog velikog broja keramike ranog rimskog razdoblja, datira u 1. st., kada je i važnost Epidaura bila velika.³⁸ No, budući da točni parametri antičkog grada nisu ustanovljeni, pretpostavke istog autora o funkciji cjelokupnog zdanja na Sustjepanu, treba uzeti s rezervom.

Evans donosi nam crtež goleme polukružne *piscine* promjera 14 metara koju smatra ostatkom termi.³⁹ Ipak se taj ostatak arhitekture kasnije navodi kao nimfej. U Cavtatu je sve do 1875. stajao i pilastar koji je držao luk akvadukta, ali je srušen prilikom posjete cara Franje

---

³⁴ CAMBI, 2006: 201.

³⁵ DAUTOVA-RUŠEVLJAN, 1971: 61.

³⁶ ZANINOVIĆ, 1988: 94.

³⁷ ZANINOVIĆ, 1988: 94.

³⁸ ZANINOVIĆ, 1988: 94.

³⁹ EVANS, 1883: 11.

Josipa Cavtatu.⁴⁰ Mommsen spominje amfiteatar, koji se teško može potvrditi.⁴¹ Natpis CIL III 1749 portik, a natpis CIL III 1750 cisternu.

Objekt na lokalitetu Sutivan na Obodu poviše samog Cavtata smješten je na strateški važnom mjestu gdje prolazi cesta (sl. 7). Objekt je ušao u historiografiju kao mjesto pronalaska Dolabelinog natpisa i kipa.⁴² Ruševina se pogrešno naziva kulom. Strateški tome niti ne odgovara jer leži na padini brda, a ne na vrhu. Mala pravokutna prostorija ima zidove debele i do 1 metar, koji su iznutra ožbukani. Uzidani profilirani kameni ulomci služili su kako bi nosili svod.⁴³ Kamen s objekta je upotrijebljen u kasnijoj adaptaciji kapele Sv. Ivana koja je u blizini.⁴⁴

Okolica

Vangradsko područje Epidaura u najvećoj je mjeri spominjano u kontekstu vodovoda. Ujedno je fokusiranje na vodovod zapostavilo ostale segmente prostora okolice, poput limitacije agera, cesta, ali i arhitekture stambeno-gospodarskih i drugih objekata. Krenut će se od centurijacije agera koji se inače dijelio na *ager publicus*, *ager privatus* i *ager compascuus*. Prema Suiću ager je iznosio oko 50 centurija i po tome bi bio manji od svih kolonijskih agera na istočnoj obali Jadrana.⁴⁵ Položaj Epidaura je dakako drukčiji od svih tih kolonija, što je već spomenuto. Grad nije raspolagao u zaleđu prostranim i širokim polje poput Narone ili Salone. Konavosko polje je najveća površina pogodna za obradu, a mora se uzeti u obzir da je polje poplavljivalo u kasnijim razdobljima te tako tijekom dugog perioda zime nije bilo pogodno za obradu. Upravo u tome Zaninović vidi razlog destrukcije agera.⁴⁶ Suić pridodaje i krševitost terena, ali i prestanak kontinuiteta centra koji se prebacuje u Dubrovnik.⁴⁷ Rekognosciranjem ostaci se daju utvrditi između Močića, Čilipa i Popovića.⁴⁸ Promotri li se konfiguraciju terena, neke naznake rimske podijele zemljišta primjećuje se upravo na padinama i uzvisinama gdje je reljef neravan. Takve, upućuju na tzv. *strigatio* i *scamnatio*, a u prostoru Konavala

---

⁴⁰ NOVAK, 1966: 56.

⁴¹ KOVAČEVIĆ, 2000: 27.

⁴² EVANS, 1883: 11-12.

⁴³ FABER, 1966: 32.

⁴⁴ KOVAČEVIĆ, 2000: 29.

⁴⁵ SUIĆ, 1976: 167.

⁴⁶ ZANINOVIĆ, 1988: 91.

⁴⁷ SUIĆ, 1955: 20.

⁴⁸ ZANINOVIĆ, 1988: 91.

zabilježene su i kasnije.

Zaninović tvrdi da kolonisti dobivanjem zemljišta dobivaju imanja čija su središta *ville rusticae*.⁴⁹ Natpisi Magije Lentije iz Lovornog ili Taura Maksima iz Ljute nam svjedoče o postojanju obitelji i širih zajednica na području Konavala te time i arhitekture. Ipak, ostaci stambeno-gospodarsko i ladanjske arhitekture nam nisu sačuvani. Tako se moguća zdanja navode u selu Gabrili pored crkve Sv. Dmitra i pored crkve Sv. Ivana te u Drveniku pored crkve Sv. Martina.⁵⁰ Današnjim rekognosciranjem teško je utvrditi išta jer ostataka gotovo niti nema. U selu Lovorno na gradini Kopligrad ostaci mozaika upućuju na zdanje, osim toga u selu su vidljivi ostaci akvadukta (sl. 11). Vodovađa je selo koje je početna točka vodovoda, pa ga Kovačević smatra pogodnim za gradnju stambeno-gospodarskih objekata, a Bojanovski već prije tu smješta *villu rusticu* prema ostacima mozaika.⁵¹

Donja banda Konavala nije bila uključena u vodovodni sustav pa je zato i teže pratiti neki tok i liniju izgradnje. Ostaci koji bi upućivali na objekte spomenute namjene jako su rijetki tako da je pretpostavljanje mogućih stambeno-gospodarskih objekata teže. Mogući stambeno-gospodarski objekti u tom dijelu navode se na lokalitetu Mirine u Čilipima gdje je pronađena tegula s pečatom iz Tiberijevog vremena.⁵²

Molunat je posljednja točka obale nakon dugog dijela strmih klifova. Izbačeni poluotok imao je stratešku ulogu u plovidbi. Otvorena uvala zaklonjena je dvama otočićima te ima predispozicije za donekle sigurnu luku. Zbog takvog položaja Molunat je pretpostavljeno mjesto antičkih ostataka. Beritićeva istraživanja iz 1960-ih otvorila su pitanje Molunta, važnog mjesta još iz vremena Dubrovačke Republike. Istraživanja su nastavljena i u 1970-ima. Pronađeni su ostaci građevine s nekoliko pravokutnih prostorija i apsidom te kockice mozaika. Novac Marka Aurelija datira građevinu u 1. st.⁵³ Poviše ovog nalazišta nađena je i dvojna cisterna s kojom je građevina bila povezana. Ostaci keramike datiraju je u vrijeme od 2. do 3. st.⁵⁴ Na kraju je Vitaljina uz koju se veže tradicija o Vitoš-gradu na što upućuju brojni

---

⁴⁹ ZANINOVIĆ, 1988: 89.

⁵⁰ KOVAČEVIĆ, 2000: 33-34.

⁵¹ BOJANOVSKI, 1992: 176.

⁵² KOVAČEVIĆ, 2000: 41.

⁵³ ZANINOVIĆ, 1988: 97.

⁵⁴ DAUTOVA-RUŠEVLJAN, 1973: 68.

ostaci građevinskog materijala.⁵⁵

Napokon ostaje vodovod kao najvažniji ostatak rimskog graditeljstva čitave kolonije Epidaur. Njegove su ostatke obilazili još u vrijeme renesanse, ali je Evans je proveo prva stručna istraživanja. Donosi nam crtež kanala akvadukta uklesanog u živu stijenu i nadsvođenog.⁵⁶ Taj kanal je omogućavao da voda iz vodovoda dođe na južnu stranu poluotoka. Međutim, Evans je istraživao dio samog grada, ali ne i cijeli tok vodovoda. L. Kovačić je nastojala istražiti većinu toka vodovoda prateći njegove ostatke od Vodovađe, najistočnijeg sela iz kojeg, padinom Gornje bande, preko današnjih sela Zastolja, Ljute, Pridvorja, Lovornog (sl. 11), Gabrila (sl. 9 i 10), Uskoplja i Zvekovice (sl. 12), vodovod konačno dolazi do Cavtata. Sustavnim iskopavanjem na pojedinim lokalitetima utvrdila je visinu i širinu kanala (cca 130x100 cm).⁵⁷ Kanal je na pojedinim mjestima ukopan u živu stijenu, a ostaci pokazuju da je na nekim mjestima imao podnicu i supstrukciju. Većina se autora slaže da je vodovod izgrađen za vrijeme Publija Kornelija Dolabele jer sačuvani natpis spominje veliki zahvat VI. kohorte.⁵⁸ Takav veliki građevinski zadatak bio je moguć samo vojsci. Njegovom izgradnjom okolica Epidaura zasigurno je bila kultivirana, te je osiguran i brži razvoj. Pojava ikakve arhitekture stoga se vezuje uz prolazak vodovoda u ovom dijelu.

Prostor Župe dubrovačke još je manje istražen od Konavala, ali ipak prema dosadašnjim saznanjima i općenitim podacima daju se naslutiti određeni zaključci. Župski zaljev zatvaraju Cavtat s jedne strane, Dubrovnik s druge te otoci Mrkan i Bobara. Prostor uz more pogodio je životu radi pristupačne obale i brojnih izvora pitke vode. Spomenut je problem slabe istraženosti i nedostatka nalaza pa tako nema ostataka drenaže, pristaništa ili sličnih elemenata. Ipak postoji ponešto vidljivih dokaza na lokalitetima Sv. Mihajlo u Kosturu, Gradina u Zagrudi i Veli Mul u Srebrnome.⁵⁹ Na lokalitetu Ilar u Mlinima don Niko Štuk je pronašao ostatke keramike.⁶⁰ U polju Mandaljene u kojem je crkva istoimene svetice pronađena su dva rimska natpisa.⁶¹ Ovo polje jedno je od rijetkih udolina užeg cavtatskog i dubrovačkog prostora stoga njegov položaj daje preduvjete za stambeno-gospodarsku

---

⁵⁵ KOVAČEVIĆ, 2000: 43.

⁵⁶ EVANS, 1883: 10.

⁵⁷ KOVAČIĆ, 2010: 88-90.

⁵⁸ GLAVIČIĆ, 2009: 48.

⁵⁹ ŽILE, 1996: 48-49.

⁶⁰ ŠTUK, 1910: 59.

⁶¹ CIL n. 2805 i n. 8406.

arhitekturu. Također se uz obalu ističe i lokalitet Goričina u Srebrnome kojeg Dautova-Ruševljan navodi kao vojni logor.⁶² Za razliku od primorja i polja, po župskim brdima razvila se većinom fortifikacijsko-gradinska arhitektura s kontinuitetom u srednjem vijeku. Ističu se Gradac na Brgatu i Spilan poviše Plata kao refugiji iz kasne antike.⁶³

Prostor današnjeg Dubrovnika i sjevernije puno je manje spominjan u kontekstu antike. Istraživanja su slabo provedena. Visoki stupanj urbanizacije koji je nastupio u kasnijem razdoblju zatro je ostatke antike u samom gradu. Stoga ostaci objekata gotovi niti da postoje. Tek se u uvali Lapada spominje stambeno-ladanjski objekt, a na Lapadu je pronađen i rimski portret koji stilom odgovara 1. stoljeću.⁶⁴

Slično je i u Primorju u čijem se uskom obalnom pojasu nastavlja izgradnja u kasnijem vremenu.⁶⁵ Prolazak magistrale uništio je poneke lokalitete ili onemogućio istraživanje istih. Tako su nestali lokaliteti u Banićima i rimska cisterna u Kručici. Miholj krst u Mravincu se spominje u kontekstu komunikacije koja ovuda prolazi.

Slano zbog svog pogodnog položaja duboke uvale pogoduje izgradnji stambeno-gospodarske arhitekture pa na temelju toga i pronađenih kasnoantičkih sarkofaga iz 5. st. Zaninović tamo pretpostavlja antički objekt.⁶⁶ Od ostalih lokaliteta Primorja uz samo Slano nalaze se Kovačev brijeg i Grgurići na kojima su vidljivi površinski nalazi i na kraju rt Kosmatovica s ostacima *a pozzeto* grobnice. Utvrda Neprobić na dobrom strateškom mjestu zbog položaja iznad komunikacije uvijek se spominje kao osmatračnica, ali nije istraživana, kao ni Gradina Slano.

Samo prostiranje agera pretpostavlja se do Slanoga. Ston kao i čitavi Pelješac pripadao je naronitanskom ageru. Stoga se rad neće baviti tim dijelom koji je inače bolje zastupljen u literaturi, a o njemu su pisali Carl Patsch i Dubravka Beritić, spominjući lokalitete Neljet grad, Ošlje i Sutvid.

Kao što je to i najčešće za pretpostaviti, u rimsko vrijeme velik broj stambeno-gospodarske arhitekture kod nas niče upravo na otocima. Elafiti su bili važni i zbog plovnog

---

⁶² DAUTOVA-RUŠEVLJAN, 1971: 49.

⁶³ I. FISKović, 1980: 246.

⁶⁴ ŽILE, 1997: 112-113.

⁶⁵ Sve podatke vezane uz Dubrovačko primorje i Slano dobio sam susretljivošću Marte Perkić iz Konzervatorskog zavoda u Dubrovniku kojoj se ovog puta još jednom iznimno zahvaljujem.

⁶⁶ ZANINOVIĆ, 1988: 98.

puta pa se tako ovakva zdanja nalaze upravo na Koločepu. Tamo je u Donjem Čelu 1969. vođeno iskopavanje koje je potvrdilo upravo jedan takav objekt.

Rimsko Carstvo je nastojalo osnivajući svoje kolonije pejzaž ukrotiti i kultivirati na visokoj razini za to vrijeme. Potom je nastojao povezati kolonije sa samim gradom Rimom i međusobno što je rezultiralo širokom mrežom cesta diljem Carstva. Propašću antičke civilizacije u navali prodora naroda i mijenjanjem načina života i komunikacija gradova rimske su ceste djelomično izgubile svoju funkciju dok su djelomično nastavile s kontinuitetom. Sustav cesta koje prati ovaj rad u koloniji Epidaur i na prostoru oko njega uklapa se u širu mrežu koja povezuje Epidaur sa susjednim gradovima i zaleđem. I tu je opet važno spomenuti zaleđe koje se uvelike razlikuje kod Epidaura nego kod drugih rimskih gradova kod nas. Ono je u današnjoj Bosni i Hercegovini u kršnim i udaljenim područjima do kojih da bi se došlo se mora savladati nezgodna strma brda. Materijalnih ostataka nema mnogo pa se točne trase teško mogu pratiti. O cestama su najviše pisali I. Bojanovski i E. Imamović. *Tabula Peutingeriana*, najvažniji izvor antičke kartografije, koji spominje cestu: *Narona XII Ad Turres XIII Diluntum XIV Pardua XVI Ad Zizio XXVIII Asamo XX Epitaurum XX Resinum*. Dugačka cesta vodila je po unutrašnjosti povezujući Epidaur s najvećim gradovima okolice. Cesta je povezivala Epidaur s Popovim poljem koji je bio dio agera i tako bila važna komunikacija grada i unutrašnjosti.⁶⁷ Spominjan je i mogući itinerar koji je morao prolaziti uz obalu povezujući obalne točke, a tako i samu Naronu i Epidaur.⁶⁸ Na tom potezu uz more postavljene su postaje Pardua i Asamo, koje Novak detektira kao Ston i Slano.⁶⁹ Tako je Epidaur bio spojen s gradovima u unutrašnjosti poput Asama i onima uz more poput Narone. Cesta prema unutrašnjosti iz Epidaura je išla preko Oboda i Plata onda dalje u unutrašnjost preko visoravni.⁷⁰ Naposljetku preostaju Konavle kao put prema jugu uz more. Cesta je izlazila iz Epidaura i na Zvekovici se granala se na dvije trase koje su išle otprilike Gornjom i Donjom bandom.⁷¹ Gornjom bandom preko Uskoplja, Lovornog i Pridvorja u Ljutu, a Donjom preko Močića, Čilipa, Popovića, Radovčića, Poljica i Pločica do Vitaljine i dalje Risniumu. Ovaj donji smjer pravca Bojanovski detaljno analizira prema kapelama sv. Đurđa (Mećajac-Močići-Popovići-Mikulići), ali uzimajući u obzir i lokalitete Medica i

---

⁶⁷ MILOTIĆ, 2010: 327.

⁶⁸ NOVAK, 1966: 50.

⁶⁹ *Ravenatis Anonymi Cosmographia*, 1860: 541-542.

⁷⁰ IMAMOVIĆ, 1988: 122.

⁷¹ IMAMOVIĆ, 1988: 123.

Tatašnica u Čilipima i Gradac na Radovčićima⁷². Konavle su imale stoga razgranati sustav cesta koji će funkcionirati u kasnoj antici, ali i u srednjem vijeku kada kasnije na njega nasjedne novopridošla dubrovačka vlast.

Epidaur – pad i propast grada i kolonije u kasnoj antici

Kriza Rimskog Carstva se osjetila već u 2. st. prodorima germanskih plemena na sjeveru. Kraj 3. st. obilježila je Dioklecijanova nova podjela golemog Carstva na četiri dijela. Konstantin 313. g. postavlja na jednak rang kršćanstvo svim ostalim religijama carstva, da bi Teodozije kršćanstvo proglasio jedinom vjerom Carstva koje se potom dijeli na Istočno i Zapadno. Epidaur, kao dio Zapadnog Rimskog Carstva, dočeka je prodore Gota koji će biti protjerani Justinijanovom pobjedom nakon koje će uslijediti rekonkvista. Antički gradovi poput Salone, provalom Avara i Slavena početkom 7. st. prestali su postojati, a stanovništvo je izbjeglo tražeći zaklone u pojedinim manjim kaštelima, lukama pa i palačama.

Pad i kraj Epidaura tako se najčešće povezuju uz postanak Dubrovnika čiji datum nije poznat. Slavni citat Anonima iz Ravene *Epitaurum id est Ragusium* unio je broje pomutnje među povjesničare. Konstantin Porfirogenet kasnije piše da su Rausejci u starini vladali gradom Pitaurom dok ga nisu osvojili Slaveni. Grga Novak navodi da je Epidaur morao propasti između 612. i 626. g., otprilike kad i Salona.⁷³ Vladimir Koščak radikalno propast Epidaura smješta puno ranije, već oko 365. g., a kao uzrok navodi razoran potres.⁷⁴

Epidaurska biskupija je otvoreno pitanje, prvenstveno jer ne postoje nikakvi materijalni ostaci koji bi upućivali na neku starokršćansku crkvenu arhitekturu u Epidauru. Prvi salonitanski sabor 530. g. spominje Fabricijana, biskupa Epidaura, a potom se 590-ih spominje biskup Florencije u sporu sa salonitanskim biskupom Natalom kojeg rješava papa Grgur I. Veliki.⁷⁵

Bitno je ovdje još pripomenuti i općenitu ranokršćansku tradiciju vezanu uz prostor Epidaura i Raguzija. Zapis sv. Jeronima o sv. Hilariju koji ubija golemu zmiju u Epidauru

---

⁷² BOJANOVSKI, 1986: 39-42.

⁷³ NOVAK, 1966: 69.

⁷⁴ KOŠČAK, 1997: 10.

⁷⁵ ŠKEGRO, 2010: 118.

govori o snažnom kultu važnih ranokršćanskih svetaca, time i o važnosti prostora.⁷⁶

Arheološki ostaci predrimskoga su vremena u Dubrovniku uglavnom ilirski i helenistički novac⁷⁷, a na Gradcu se navodi postojanje ilirske gradine.⁷⁸ Na zidinama prema moru ostaci su megalitskog helenističkog zida.⁷⁹ Od rimskih nalaza pronađene su nadgrobne ploče⁸⁰, novac i keramika. Prema arheološkim ostacima da se utvrditi da je luka bila u funkciji od 1. st. pr. Kr. do 4. st. po Kr.⁸¹ Svi ovi podaci upućuju na život koji se odvijao na mjestu današnjeg Grada, ali nema dovoljno podataka da bi mogli reći o kakvom i kolikom se mjestu radilo.

Narušeni sustav antičkog svijeta Justinijan je nastojao obnoviti učvršćivanjem granica koje su podrazumijevale novi fortifikacijski sustav i siguran pomorski put uz luke. Justinijan u ratovima s Gotima u Dalmaciji šalje vojskovođu Konstancija koji s brodovljem ulazi u Jadran i usidruje se kod Epidaura, a prati ga i kopnena vojska. Goldstein se pita je li navedeni Epidaur Cavtat ili Dubrovnik u navedenom slučaju. Jer Dubrovnik, zaštićen Lokrumom, ima sve uvjete za imanje luke i mjesta na kojem se može razviti kaštel.⁸²

Ipak, arheološka istraživanja iz 1980-ih godina otvorila su više pitanja nego što su dala odgovora. Nakon otkrića najranije sakralne građevine ispod katedrale i prostora oko iste počele su se nizati brojne teorije o njenoj funkciji i nastanku grada. Namjera ovoga rada nije ulaziti u ovu složenu temu početka Dubrovnika i njegovih prvih građevina. Svakako valja obratiti pažnju na par vrlo bitnih činjenica, a jedna od njih je ta da je na mjestu Dubrovnika morao postojati svojevrсни kaštel, antički ili kasnoantički, koji je bio u službi pomorskih putova.

Najviša točka Grada, Kaštio, navodi se kao ishodišna i najstarija točka nastanka grada na kojoj je bio kaštel iz vremena 6. st. i Justinijanove obnove obrane.⁸³ Uz njega je bila i crkva Sv. Srđa i Bakha do koje je kasnije u 12.st. nasjeo benediktinski samostan Sv. Marije.

---

⁷⁶ ŠKEGRO, 2010: 117.

⁷⁷ STOŠIĆ, 1988: 34.

⁷⁸ TOMAS, 2014: 17.

⁷⁹ ŽILE, 1997: 104.

⁸⁰ ŽILE, 1997: 110.

⁸¹ TOMAS, 2014: 18.

⁸² GOLDSTEIN, 1987: 22-23.

⁸³ BERITIĆ, 1955: 9; PEKOVIĆ, 1997: 176.

Ipak nakon arheoloških otkrića 1980-ih teorije su se izmijenile. Pronađeni kasnoantički zid ispod Bunićeve poljane, sjeverno od Katedrale, Stošić navodi kao obrambeni zid kaštela.⁸⁴ Dug je oko 30-ak metara, a po načinu gradnje datiran u 5./6. st. Marija Planić-Lončarić uzima u obzir komunikacije između jednog i drugog, Kaštela i Katedrale, tako smatrajući postojanje dvaju točaka istovremeno.⁸⁵ Toj tvrdnji se nedavno pridružuje i Ivana Tomas.⁸⁶ Svakako vrijedi spomenuti Dina Milinovića koji Dubrovnik dovodi u analogiju s Justinianom Primom (Caričinim gradom) u današnjoj Srbiji radi sustava tri međusobno povezane utvrde na tri terase.⁸⁷ Ići u nabranjanju teza o postanku, širenju i razvoju grada bilo bi predugo. Najvažnije je zapravo reći da je na mjestu današnjeg grada u vremenu kasne antike postojala izgradnja koja se ne može zanemariti.

Što se tiče sakralnih građevina kasnoantičkog vremena unutar samih današnjih zidina najviše se pisalo o najranijem sloju nađenom ispod katedrale. Naime, već spomenuta arheološka istraživanja koja je vodio Josip Stošić, u kojima se pronašao spomenuti zid, rezultirala su i pronalaskom dvaju drugih građevina. Osim ostataka romaničke katedrale za koju se naravno znalo, otkrivena je i trobrodna troapsidalna bazilika monumentalnih dimenzija te uz nju četverolisna memorija. Oko obje građevine vode se rasprave u vezi datacije. I dok sami Stošić datira baziliku između druge polovice 7. i druge polovice 9. st.⁸⁸, neki je istraživači smještaju već u sredinu 6. st. i vrijeme Justinijanove vladavine.⁸⁹ Poneki preostali ulomci kamene plastike ipak idu u prilog tezi o ranijem datumu. Četiri mramorna kapitela, čija se izvorna funkcija ne zna, Cvito Fisković datira u sredinu 6. stoljeća po svim svojim stilskim karakteristikama (sl. 13 i 14).⁹⁰ Na njega se nastavlja Igor Fisković kada ih povezuje s mramornom bazom i stupom *in situ* sačuvanom u prvoj crkvi jer si odgovaraju promjerom.⁹¹ Od ostalih kasnoantičkih crkava u gradu navodi se Sv. Stjepan ispod čijeg današnjeg izgleda se skriva tlocrt jednobrodne građevine s apsidom polukružnom iznutra,

---

⁸⁴ STOŠIĆ, 1988: 115-116.

⁸⁵ PLANIĆ-LONČARIĆ, 1990: 159-160.

⁸⁶ TOMAS, 2014: 21.

⁸⁷ MILINOVIĆ, 1997: 129.

⁸⁸ STOŠIĆ, 1988: 22.

⁸⁹ RAPANIĆ, 1988: 39.

⁹⁰ C. FISKOVIĆ, 1959: 53-57.

⁹¹ I. FISKOVIĆ, 2014: 71.

poligonalnom izvana i kriptna crkve Sv. Petra Starog.⁹²

Brojni su ostaci kasnoantičkih ulomaka razasuti po današnjem gradu. Ivica Žile daje pregled tih ulomaka naknadno uzidanih u kasnije objekte.⁹³ U crkvi Sigurati pronađena je bifora i nadvratnik, a brojni su ostaci stupova na Kašama i u ulici Damjana Jude. Uz gore spomenuta dva mramorna kapitela nađen je i ulomak mramornog stupa. U ulicama Kneza Hrvaša i Ivana Rabljanina navodi uzidane ulomke s uklesanim križevima, a u ulici Dantea Alighieria četiri stupa (dva od mramora, dva od vapnenca). Ovo su samo neki od ostataka kamene dekoracije koja svojim formalnim karakteristikama odgovara kasnoantičkom razdoblju 5. stoljeća.

Važno je u kontekstu kasnoantičkog Dubrovnika spomenuti sustav komunikacija koji je funkcionirao unutar grada i okolice. Na Pilama, na samom ulazu u grad, Igor Fisković pretpostavlja crkvu Sv. Lovra, kao tipični kasnoantički titular na takvom mjestu, vezanom uz cimiterijalnu funkciju. On je nasuprot Sv. Stjepanu na istoku, kakav je inače slučaj kod gradova, da bi se kasnije taj titular i crkva „popeli“ na današnji Lovrijenac.⁹⁴ Ova Fiskovićeva teza ne počiva na pretpostavkama samo jer je tu pronađen kasnoantički sarkofag i ostaci stupova. Stoga ovo mjesto vidi kao račvanje cesta koje vode prema južnoj strani grada, odnosno prema Kaštelu i današnjoj Katedrali. Gornji dio tako redom zauzimaju crkve bizantskih svetaca (Teodor, Srđ i Bakh, Margareta, Andrija) da bi na kraju stajala crkva Sv. Stjepana. Donju trasu Fisković smješta nešto niže (današnjom Strossmayerovom ulicom) prema Katedrali.⁹⁵ Cestu gornjeg dijela grada vidi u padu brežuljka Ilijina glavica, prema kapelama svetih Feliksa i Andrije. Dalje od Pila ide današnjim Prijekim koji je na mjestu nekadašnje rimske ceste. Trasom se prati i crkvu na Sigurati, crkve svetih Jakova, Luke i Nikole na kraju.⁹⁶

Kako je spomenuto, u današnjem Cavtatu ne postoje nikakvi ostaci ranokršćanskog vremena, za razliku od okolice. Osim Dubrovnika, u Slanome je sačuvan ranokršćanski sarkofag svećenika Anastazija, a Igor Fisković ostatke arhitektonske dekoracije i kamene

---

⁹² I. FISKOVIĆ, 1988: 203.

⁹³ ŽILE, 1997: 113-119.

⁹⁴ I. FISKOVIĆ, 1994: 109.

⁹⁵ I. FISKOVIĆ, 1994: 108.

⁹⁶ I. FISKOVIĆ, 1994: 115-116.

plastike na Lopudu datira od 5. do 6. st.⁹⁷ Na Šipanu u crkvama Sv. Mihovila i onoj u Biskupovom vidi elemente kasnoantičke gradnje 5. i 6. st.⁹⁸ U užem prostoru Epidaura od kasnoantičkog vremena najviše se spominje sustav fortifikacija. Gradine Spilan i Gradac smještene su na dvama krajevima Župe dubrovačke, na visokim točkama brda, nadzirući more i kopno. Prema ostacima oltarne pregrade Spilan i Gradac su datirani u sredinu 6. st. Iako vezivani uz pad Epidaura kao mogući refugij za zbjeg žitelja ne moraju imati s tim veze već da su raniji.⁹⁹

Na Mrkanu su ostaci romaničkog samostana ispod kojih su ostaci ranije, po svemu sudeći, ranokršćanske građevine. Fisković to opravdava i kasnijom titulom trebinjsko-mrkanskom biskupa koji se očito poziva na ranokršćansku važnost mjesta.¹⁰⁰ Kasnoantičko zide na Mrkanu ako i ono na susjednoj Bobari (etimološki vezano uz sv. Barbaru) navodi se kao sustav pomorske kontrole i izvidnica Justinijanova vremena.

Župski zaljev mogao je biti nadziran iz Dubrovnika, Cavtata, Mrkana i Bobare stoga su sve ove točke pretpostavljena mjesta obrane ili fortifikacije. Međutim, nakon njih slijedi duga obala strmih Konavoskih stijena i otvorenog mora pa ako je pomorski put bio nadziran, morao je biti nadziran s kopnenih točaka. Kopnene točke već su spomenute kada se spominjala itinerarna cesta Epidaur-Risnium. Donjom bandom Konavala prolazi put, a uz njega niču kapele istog sveca, sv. Đurđa (Mećajac, Močići, Popovići, Mikulići). Radi se naime o kasnoantičkim kaštelima, kao npr. na Polačama u Popovićima koje nadziru put.¹⁰¹ Tek u Moluntu, koji ima luke i otočiće, može se očekivati pomorska postaja na kraju ovog dijela puta.

* * *

---

⁹⁷ I. FISKOVIĆ, 1980: 240-245.

⁹⁸ I. FISKOVIĆ, 1970: 8-16.

⁹⁹ I. FISKOVIĆ, 1980: 246.

¹⁰⁰ I. FISKOVIĆ, 1980: 249.

¹⁰¹ BOJANOVSKI, 1986: 39-42.

Ukratko je dan pregled antičkog i kasnoantičkog sloja u dosadašnjoj literaturi. Geografski je on određen okolicom današnjih Cavtata i Dubrovnika, odnosno od Konavala do Slanoga, uzimajući u obzir samo ager kolonije Epidaur uz obalu, ne idući u zaleđe današnje Bosne i Hercegovine. Vremenski period od 1. st. pr. Kr. pa do 6. st. po Kr. određen je stilskim pojmovima antike i kasne antike koji su u ovom području očiti u materijalnim ostacima, ali i širem kulturnom i duhovnom kontekstu.

TABLICA

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

1.	Rat	na istaknutom rtu, nadzire cijeli zaljev	ostaci više prostorija; ulomci kapitela; zidni oslik	amfore	reprezentativna građevina; javno- rezidencijalna	1. st. pr. Kr. - 4. st.	Evans, 1883. Dautova-Ruševljan, 1971. Kovačević, 2000.
2.	Sustjepan	duboko u uvali, uz more, van gradskih zidna	zidovi u dužini 25 m na tri terase; ostaci pločnika velikih kamenih blokova; cisterna ili magazin	ukopi, novac iz vremena Justinijana	stambeno- gospodarska	1. st. - 6. st.	Evans, 1883. Dautova-Ruševljan, 1971. Zaninović, 1988. Kovačević, 2000.
3.	Franjevački samostan	uz more	zid	ukop	—	antika	Evans, 1883. Štuk, 1910. Kovačević, 2000.
4.	Tiha	duboki zaljev	zidovi u moru; konfiguracija terena upućuje na postojanost zdanja; uklesani natpis u stijeni	—	luka	2. st.	Faber, 1966. Vrsalović, 1974. Kovačević, 2000. Suić, 2003. Cambi, 2006.

LOKALITET		POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA	C A V T A T I O K O L I C A
5.	Nekropola (Rat-Tiha), Zorina	od polovice poluotoka pa do zaljeva u Tihoj; manje izgrađeni i manje naseljeni dio poluotoka	uklesani kamen živac; zide	kamene i keramičke urne	nekropola	antika/ kasna antika	Faber, 1966. Kovačević, 2000. Cambi, 2006. Puhara, 2015.	
6.	Nekropola (Rat-Tiha), Kuća Moretti	od polovice poluotoka pa do zaljeva u Tihoj; manje izgrađeni i naseljeni dio poluotoka	kameni fragmenti	ukopi	nekropola/ kultna	antika/ kasna antika	Faber, 1966. Kovačević, 2000.	
7.	Kuća Bukovac	u luci	podnica; ulomak stupa; dio kapitela	keramika, staklo, bjelokost	stambena	antika	Kovačević, 2001.	
8.	Nimfej/cisterna pored Ville Račić	južna strana polutotoka	polukružna piscina	—	kultna/ vodovod	antika	Evans, 1883. Faber, 1966. Cambi, 2006. Kovačević, 2000. Kovačić, 2014.	

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNİ NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

9.	Vuličevićeva	prema vrhu brda na poluotoku	natpis uklesan u stijenu; zid	—	vodvod/ stambena	antika	Kovačević, 2000. Kovačić, 2014.
10.	Supilova	južna strana poluotoka	nasip; zid vezan vapnenom žbukom	keramika, tegule	stambeno- gospodarska	antika/ kasna antika	Kovačević, 2008.
11.	Zidine	prema rtu poluotoka na južnoj strani	zidovi	—	fortifikacijska	antika	Novak, 1966. Cambi, 2006.
12.	Skalini prema Roku	prema vrhu brda	kamene stube uklesane u stijeni	—	urbanistička	antika	Cambi, 2006. Kovačević, 2007.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

13.	Put od Cavtata	na padini prema gradu	zidovi	—	vodovod	antika	Kovačić, 2014.
14.	Donji Obod (pored Hotela Epidaurus)	u zaljevu, pored obale	zid; mozaik	keramika, novac	stambeno- gospodarska	1.- 2. st.	Zaninović, 1988. Kovačević, 2000. Žile, 2003.
15.	Između Hotela Epidaurus i Albatros (na današnjim teniskim terenima)	u zaljevu, pored obale	—	Dolabelin natpis s ulomcima i glavom statue	stambeno- rezidencijalna	1. st.	Bijađija, 2014.
16.	Sv. Ivan, Obod	uz padinu brda prolazi cesta prema Platu	ostaci masivne konstrukcije debelih zidova vezanih uz vodovod	kamen služio pri adaptaciji crkve	stambeno- gospodarska/ vezana uz cestu	antika	Faber, 1966. Novak, 1966. Batović, 1988. Kovačević, 2000. Bijađija, 2012.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

17.	Prahivac	uz more, u uvali, blizina izvora slatke vode	—	keramika, crijep	stambeno- gospodarska	antika/ kasna antika/ srednji vijek	Faber, 1966. Zaninović, 1988. Kovačević/ Kristović, 2012.
18.	Mirišće, Sv. Petar, Zvekovic	na uzvisini; prolazi put i vodovod	zid južno od crkve	grobovi, keramika	stambena	1. st.	Evans, 1883. Batović, 1988. Bojanovski, 1992. Kovačević, 2000.
19.	Humac, Zvekovic	na uzvisini, pored crkve Sv. Petra	zidovi	—	fortifikacijska	antika	Žeravica/Kovačić, 2002.
20.	Sv. Đurđe, Mećajac	na uzvisini, prolazi cesta, kasnije u 15. st. granica Konavala i Cavtata	reljef s prikazom Mitre, isklesan u živcu	—	kultna	antika/ kasna antika/ srednji vijek	Evans, 1883. Rendić-Miočević, 1953. Bojanovski, 1986. Kovačević, 2000 Žeravica/Kovačić, 2002. Cambi, 2006.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

21.	Mrkan	prema vrhu otoka	kasnoantički objekt rustične gradnje u temeljima predromaničke građevine	—	fortifikacijska; kasniji samostanski sklop u 12. st.; biskupski posjed	kasna antika/ predromanika	Fisković, 1980. Kovačević, 2000. Žeravica/Kovačić, 2002.
22.	Bobara	otok zatvara zaljev	kasnoantički zid	—	fortifikacijska/ samostan	kasna antika	Ostojić, 1964. Kovačević, 2000. Žeravica/Kovačić, 2002.
23.	Supetar	otok u središtu zaljeva	zidovi	—	kultna/ samostanska	kasna antika/ srednji vijek	Ostojić, 1964. Kovačević, 2000. Žeravica/Kovačić, 2002.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

24.	Mirine, Gabrile	uz brdo, na trasi vodovoda i ceste, pored crkve Sv. Dmitra	ostaci zidova i kameni klesanci naknadno uzidani u okolne zidove	ostaci peći	stambeno- gospodarska	antika/ srednji vijek	Vukmanović, 1980. Kovačević, 2000.
25.	Sv. Ivan, Gabrile	pored vrela Sv. Ivan; na trasi vodovoda	—	—	stambeno- gospodarska/ kulturna	antika/ srednji vijek	Kovačević, 2000.
26.	Bara, Gabrile	uz brdo, na trasi vodovoda	gomila kamenja	keramika	stambeno- gospodarska	antika	Bojanovski, 1992. Kovačević, 2000.
27.	Miri, Drvenik	poviše ceste i vodovoda, do crkve Sv. Martina	—	—	fortifikacijska	antika	Vukmanović, 1980. Bojanovski, 1992. Kovačević, 2000.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNİ NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

28.	Gradac, Nosanovići u Mihanićima	put iz Drvenika do Pridvorja, do crkve Sv. Mihajla	—	opeka, keramika	fortifikacijska	antika	Vukmanović, 1980. Kovačević, 2000.
29.	Velika Gospa, Lovorno	gradina Kopilgrad, na trasi vodovoda	ostaci vodovoda; ostaci mozaika; ostaci građevinskog materijala	pogrebni natpis Magije Lejtine, tegule, cigla, kremika	stambeno- gospodarska	antika	Badurina, 1979. Vukmanović, 1980. Kapetanić, 1987. Kovačević, 2000.
30.	Gradina Lončine na brdu Kišnik, Kuna	na brdu	—	keramika	utvrđeni zbjeg	antika/ kasna antika	Kovačević, 2000.
31.	Ljuta	pad terena; veza s Jarić- gradom i Bačevim dolom	kanal vodovoda	građevni materijal, natpis Taura Maksima	vodvod	antika	Bojanovski, 1980. Batović, 1988. Kovačević, 2000.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNİ NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

32.	Močale, Pridvorje	na padu terena	ostaci vodovoda u dužini od 80 m	—	vodovod	antika	Kovačić, 2010.
33.	Pored samostana Sv. Vlaha, Pridvorje	na dnu brda, prema polju	podnica	—	stambeno- gospodarska	antika	Žile, 2003.
34.	Sokol grad i Sokoline, Dubravka	raskrižje cesta	zidovi	keramika	fortifikacijska	antika/ kasna antika	Suić, 1953. Šegvić, 1988. Kovačević, 2000.
35.	Vodovađa	mjesto na uzvisini gdje počinje vodovod; pogodno za stambenu namjenu, u blizini crkve Sv. Petra i Pavla	ostaci vodovoda	mozaik	stambeno- gospodarska	antika	Vukmanović, 1980. Bojanovski, 1992. Kovačević, 2000. Kovačić, 2014.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNİ NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

36.	Sv. Đurđe, Močići	na pravcu itinerarske komunikacije <i>Epitauro XX Resnium</i>	ostaci zidova i limitacije u okolini	—	kultna/ fortifikacijska	antika/ kasna antika/ srednji vijek	Evans, 1883. Suić, 1953. Kovačević, 2000. Žeravica/Kovačić, 2002.
37.	Mitrej, Močići	na pravcu itinerarske komunikacije <i>Epitauro XX Resnium</i>	svetište Mitre s reljefom u živoj stijeni	—	kultna	antika	Evans, 1883. Rendić-Miočević, 1953. Kovačević, 2000.
38.	Mirine, Čilipi	u nizini	—	tegula s Tiberijevim pečatom	stambeno- gospodarska	1. st.	Bojanovski, 1992. Kovačević, 2000.
39.	Međica i Tatašnica, Čilipi	uz cestu	ostaci opeka	—	stambeno- gospodarska	antika	Bojanovski, 1986. Kovačević, 2000.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNİ NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

40.	Sv. Đurđe, Popovići	na brdu, na pravcu itinerarske komunikacije <i>EpitauruXX</i> <i>Resnium</i>	zidovi	keramika, građevni materijal	fortifikacijska/ refugij	antika/ kasna antika/ srednji vijek	Bojanovski, 1992 I. Fisković, 1998. Kovačević, 2000. Žeravica/Kovačić, 2002.
41.	Gradac, Radovčići	na brdu, na pravcu itinerarske komunikacije <i>EpitauruXX</i> <i>Resnium</i>	ostaci žbuke	—	fortifikacijska	antika	Bojanovski, 1992. Kovačević, 2000.
42.	Jarić-grad, Gruda	u nizini, pored crkve Sv. Ivana	—	—	—	antika	Kovačević, 2000.
43.	Mirine, Zastolje	u polju; veza s Jarić- gradom	vodovod	—	vodovod	antika	Kovačević, 2000.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

44.	Kuća Ucović, Zastolje	u polju	spolije ugrađene u kuću	—	—	antika	Puhara/Vuković, 2005.	K O N A V L E
45.	Gomila, Mikulići	na uzvisini, na pravcu itinerarske komunikacije <i>Epitauro XX Resnium</i> , pored crkve Sv. Đurđa	suhozidi kružnog oblika	—	fortifikacijska	antika/ kasna antika/ srednji vijek	Kovačević, 2000.	
46.	Mirište ili Vitoš- grad, Vitaljina	na uzvisini prolazi cesta <i>Epitauro XX Resnium</i>	velik broj ostataka građevinskog materijala i zidova	tegule	visok stupanj romanizacije (Vitoš-grad)	antika	Bojanovski, 1992. Kovačević, 2000.	
47.	Crkva Sv. Spasa, Vitaljina	u nizini	<i>a pozzeto</i> ispod crkve	—	sakralna	antika/ srednji vijek	Bojanovski, 1992. Kovačević, 2000. Žeravica/Kovačić, 2002.	

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

48.	Metale, Molunat	uz more; u uvali	cisterna; 60-ak metara prema moru nekoliko pravokutnih prostorija i apsida s ostacima podnog mozaika	novac Marka Aurelija	ladanjsko- termalni kompleks vezan uz luku	antika	L. Beritić, 1962. Dautova-Ruševljan, 1973. Vrsalović, 1974. Kovačević, 2000.	K O N A V L E
-----	--------------------	---------------------	---	-------------------------	---	--------	--	---------------------------------

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNİ NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

49.	Veliki Gradac, Brgat Donji	na brdu; prolazi cesta	zid od tridesetak metara s jugozapadne strane; cisterna; tri ulomka oltarne pregrade	ulomci keramike, žbuka	sakralna	5/6. st.	Marović, 1956. I. Fisković, 1980. Žile, 1996. Kovačević, 2000. Kovačić, 2007.
50.	Sv. Đurđe, Petrača, Buići	na brdu	zidovi, crepovi, predromanička plastika	novac, nakit, keramika, natpis	fortifikacijska/ sakralna	antika/ kasna antika/ predromanika	Lučić, 1962. Kovačević, 2000. M. Perkić, 2008.
51.	Crkva sv. Mateja, Čibača	u polju na uzvisini, prolazi vicinalna cesta	predromanička plastika	—	sakralna	kasna antika/ predromanika	Marović, 1956. Kovačević, 2000.
52.	Trapit, Kupari	uz more, prolazi cesta	—	—	komunikacija	antika	Marović, 1956. Kovačević, 2000. Kovačić, 2007.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

53.	Veliki Mul, Srebrno	uz more	—	amfore, urne, novac	pristanište	1. st.	Štuk, 1910. Žile, 1996. Kovačević, 2000. Kovačić, 2007.
54.	Goričina, Kupari	uz brdo, u blizini crkve Sv. Đurđa	—	ulomci amfora	vojni logor	1. st. pr. Kr. - 4. st.	Dautova-Ruševljan, 1971. Faber, 1976. Kovačević, 2000. Perkić, 2007.
55.	Arheološki lokalitet, Mlini	uz more, pored župne crkve, u blizini crkve Sv. Ilara	mozaik, žbuka	novac Galijena, Maksimilijana Herkula, Konstantina I i Konstancija II	stambeno- gospodarska	3. - 4. st.	Štuk, 1910. Marović, 1956. Kovačević, 2000. Kovačić, 2007.
56.	Sv. Marija Magdalena, Mandaljena	crkva u polju	—	pronađena dva rimska natpisa	kultna	kontinuitet antičkog kulnog mjesto i u srednjem vijeku	Medini, 1984. Kovačević, 2000.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

57.	Gradina, Zagruda	u polju	kameni kvadri	tegule, amfore	stambeno- gospodarska	antika	Marović, 1956. Žile, 1996. Kovačević, 2000.
58.	Sv. Mihajlo, Kostur	uz brdo	—	tegule	stambeno- gospodarska	antika	Žile, 1996. Kovačević, 2000.
59.	Gradina Spilan, Zavrelje/Plat	na brdu, poviše dionice ceste <i>AsamoXX</i> <i>Epidaurus</i> , pogled na cijelu okolicu	ostaci bedema; cisterne; presvođene prostorije; grobovi; pluteji; ostaci sedre upućuju na kupolu	kosti	refugij	5./6. st.	Marović, 1956. Fisković, 1980. Kovačević, 2000. Perkić, 2007.
60.	Babina Međa, Plat	dionica ceste <i>AsamoXX</i> <i>Epidaurus</i>	ostatak ceste	—	cesta	antika	Evans, 1883. Marović, 1956. Imamović, 1988. Žile, 1996. Kovačević, 2000.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNİ NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

61.	Rt Lukovac, Plat	uz more	zidovi	—	strateški objekt	kasna antika	I. Fisković, 1980. Kovačević, 2000.	Ž U P A D U B.
-----	---------------------	---------	--------	---	------------------	--------------	--	--------------------------------------

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNİ NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

62.	Antički ceterijalni i sakralni kompleks Slano	uz obalu, u dubokoj uvali	kameni sarkofazi	—	stambeno- ladanjska/ sakralna	antika/ kasna antika	Zaninović, 1988. Žile, 1997.
63.	Gradina, Slano	na uzvisini	—	—	—	antika	—
64.	Utvrda Neprobić, Slano	iznad ceste	—	—	fortifikacijska	antika/ srednji vijek	—
65.	Rt Kosmatovica	uz obalu	<i>a pozzetto</i> grobnica	—	grobna	antika	—

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

66.	Kovačev brijeg	na uzvisini	—	—	—	antika/ srednji vijek	—	D U B R O V A Č K O P R I M O R J E
67.	Sv. Martin, Čepikuće	na uzvisini	—	—	—	antika/ kasna antika/ srednji vijek	—	

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

68.	Kompleks ispod i oko katedrale	uz luku	debeli zid u dužini od 30 m; četverolisna memorija; arhitektonski ulomci i dekoracija	novac, keramika	sakralna/ kultna/ grobišna/ fortifikacijska	5/6. st./ kontinuitet u srednjem vijeku	Zelić, 2015.*	D U B R O V N I K
69.	Sv. Stjepan	na povišenom položaju	jednobrodna građevina s apsidom poligonalnom izvana; kamena dekoracija	ukopi	sakralna/ fortifikacijska	kasna antika/ kontinuitet u srednjem vijeku	C. Fisković, 1959. I. Fisković, 1994.	
70.	Sv. Petar	na povišenom položaju	portal s potkovastim lukom; kripta kasnije crkve	—	sakralna	kasna antika/ srednji vijek	I. Fisković, 1994. Peković, 1997.; 2010.	
71.	Sv. Srđ i Bakh	na vrhu klisure	zidovi	—	sakralna/ fortifikacijska	kasna antika/ kasnije u 12. st. do crkve nasjeo benediktinski samostan sv. Marije	I. Fisković, 1994.	

*Zbog velikog broja autora upućujem na članak Danka Zelića *Arhitektura starih katedrala* u kojem je dan historiografski pregled ove složene teme. Vidi popis literature.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

72.	Sv. Andrija	na povišenom položaju	kapitel	rimski novac, stela	sakralna/ fortifikacijska	kasna antika/ srednji vijek	D. Beritić, 1962. Žile, 1988.; 1996.
73.	Sigurata	iznad ceste	ostaci zida s polukružnom nišom; kameni prag; pilastar; impost/kapitel	—	sakralna	kasna antika/ srednji vijek	I. Fisković, 1994.; 1996. Peković, 1997.; Žile, 1997.
74.	Objekt na Pilama	križanje cesta	stupovi, kameni sarkofag	—	sakralna	kasna antika	I. Fisković, 1994.
75.	Objekt u uvali Lapad	uz obalu	zidovi	glava skulpture	stambeno- ladanjska	1. st.	Žile, 1997. Šarić, 2010.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

76.	Sv. Ivan, Lopud	na brdu na vrhu otoka	impostni kapiteli kasnoantičkih obilježja ugrađeni kao spolije u predromaničku crkvu	—	sakralna	kasna antika/ srednji vijek	I. Fisković, 1980. Šarić, 1988. Tomas, 2014.
77.	Sv. Ilija, Lopud	u zaljevu otoka	zidovi; kasnoantička dekorativna plastika ugrađena kao spolija u predromaničku crkvu	—	sakralna	kasna antika/ srednji vijek	I. Fisković, 1980. Tomas, 2014.
78.	Sv. Nikola Grčki, Lopud	u unutrašnjosti otoka	rimska stela uzidana u predromaničku crkvu	—	sakralna	2./3. st./ srednji vijek	Šarić, 1988. Žile, 2003.
79.	Objekt na Fratiji, Luka Šipanska	u zaljevu otoka, pored crkve Sv. Stjepana	—	—	stambeno- gospodarska	antika	I. Fisković, 1970.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNİ NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

80.	Kaludrino, Šipan	uz more	—	tegule, crepovi	stambeno- gospodarska	antika	I. Fisković, 1970.
81.	Kapičino, Šipan	uz more	—	tegule, crepovi	stambeno- gospodarska	antika	I. Fisković, 1970.
82.	Biskupovo, Šipan	u polju	ostaci jednobrodne građevine s polukružnom apsidom; predromanička plastika	tegule, crepovi	stambeno- gospodarska/ sakralna; biskupski posjed	antika/ kasna antika/ srednji vijek/ renesansa	I. Fisković, 1970.; 1980.; 1988.
83.	Petar Stari na Veljem vrhu, Šipan	na brdu, pored crkve Sv. Petra	—	tegule, crepovi	stambeno- gospodarska	antika/ kasna antika	I. Fisković, 1970.

LOKALITET	POLOŽAJ	OSTACI ARHITEKTURE I ARHIT. DEKORACIJE	POKRETNi NALAZI	NAMJENA	DATACIJA	LITERATURA
-----------	---------	---	-----------------	---------	----------	------------

84.	Sv. Mihajlo u Pakljeni, Šipan	sjeverna strana otoka	predromanička građevina; ostaci ranije apside i lezena; mramorni ulomci oltarnog namještaja; zidni oslik	—	sakralna	kasna antika/ srednji vijek	I. Fisković, 1970. Tomas, 2014.
85.	Sv. Mihajlo na Veljem vrhu, Šipan	na brežuljku u Šipanskom polju, južna strana otoka	jednobrodna građevina s polukružnom apsidom; kamena plastika	tegule	sakralna	6.-7. st./ srednji vijek	I. Fisković, 1970.
86.	Igalo u Donjem Čelu, Koločep	u zaljevu otoka	velika pravokutna građevina (60x10m); zidovi s mjestimično sačuvanom žbukom	amfore, tegule	stambeno- gospodarska	antika	I. Fisković, 1970. Žile, 2003. Mirnik, 2011.
87.	Sv. Nikola u Donjem Čelu, Koločep	poviše antičkog sklopa, na uzvisini otoka	dva rimska mramorna ulomka kao spolije u predromaničkoj crkvi	—	sakralna	antika/ srednji vijek	Žile, 2003. Tomas, 2014.

Rasprava

Položaj

Sumirajući sve prikupljene podatke, na temelju dosadašnje literature i istraživanja, kao i na temelju vlastitih zapažanja, polagano se slaže mozaik cjelokupnog pejzaža Epidaure i njegove okolice od vremena antike do početka srednjeg vijeka.

Najprije treba sagledati geografske osobitosti prostora koje uopće govore o mogućem stanju. Antički Epidaur stoji kao središte prostora koji je uvelike razgranat i međusobno različit. Usko priobalje je odsječeno od zaleđa. Osim Konavala sa svojim poljem, tek Popovo polje u Hercegovini daje prostranost i širinu. Stoga su objekti i moguća naselja smještena uglavnom uz samo more jer iza njih su najčešće strma i nepristupačna brda, što je vidljivo i na karti. Arhipelag koji čine Elafiti i još poneki otoci nije velik, ali daje pogodne uvjete za život sa sigurnim uvala.

Upravo kretanje plovidbenog puta moglo bi se smatrati glavnom odrednicom i razlogom nastajanja grada Epidaure. Kao najvažniji grad između Narone i Rizniuma, morao je postojati u razmaku ovih dvaju središta prvenstveno zbog plovidbe. Spomen iz 47. g. pr. Kr. koji ga naziva *praesidiumom*, u značenju utvrde, vjerojatno se odnosi se na pretpostavljano mjesto gdje će se brodovi smjestiti. Poluotoci Rat i Sustjepan, koji zatvaraju dvije uvale pogodne za luku, ostvaruju idealan položaj za plovidbu. Po svemu sudeći, poljodjelstvo i plodno zaleđe nije bio glavni interes kolonista, već je on ležao u plovidbi i trgovini, o čemu svjedoče i podmorski ostaci u neposrednom cavtatskom akvatoriju. I danas vidljive brojne amfore i dolije svjedoče o trgovinskim putovima koji su ovuda prolazili.¹⁰²

Urbana struktura

Stoga već spominjani izgled Epidaure nije kao kod drugih gradova, npr. Salone i Iadera, prepušten širokom prostoru i širenju. Skućenost kolonije jest i skućenost grada. Prema dosadašnjim spoznajama koje nudi literatura, ali i prema istraživanjima koja su slabo provedena, rasprostiranje grada još nije moguće utvrditi. Ipak, komparativni primjeri s ostatka

---

¹⁰² Najveća skupina potonulih amfora nalazi se oko 500 metara sjeverozapadno od otoka Supetra koji je u središtu zaljeva. Ovi brojni podmorski nalazi u posljednje vrijeme su zaštićeni.

obale koje dovodimo u analogiju s Epidaurom pretpostavljaju nam njegov izgled. Stoga vjerojatno urbanistički raspored antičkog grada odgovara ovome danas. Dekumanus je, kako smatra literatura, prolazio otprilike današnjim Prijekim, dok su ostale ulice nasjedale češljasto na njega.¹⁰³ Ostaci u pojedinim istraživanjima kao na primjerima Kuće Bukovac ili Supilove 3 (TABLICA br. 7 i 10) dokazuju postojanje objekata koji su bili stambene namjene. Ti lokaliteti su neposredno poviše luke, u zavjetrini, najpogodniji za život. Stoga je najlogičnije smatrati da dekumanus prolazi današnjim Prijekim, jer se očito ta komunikacija nastavlja koristiti i u kasnijim razdobljima. Kardo bi vjerojatno onda bio smješten otprilike s današnjom Vuličevićevom, a to i jest najširi dio poluotoka u smjeru sjever-jug.

Ostaci arhitekture javnog sadržaja također nisu sačuvani. Nema ostataka foruma, hramova, teatra, amfiteatra i svih ostalih čimbenika koji su sačinjavali grad. Iako su čak natpisi spominjali amfiteatar, nemamo nikakve njegove ostatke. Međutim, prema konfiguraciji terena i komparativnim primjerima pretpostavlja se forum negdje u podnožju današnjeg groblja na vrhu brda. Cambi forum postavlja previše prema vrhu brda, jer je sjecište karda i dekumanusa u njegovom podnožju, pored sačuvanih skalina (TABLICA br. 12).¹⁰⁴ Ondje je bilo i sjecište vodovodnih trasa, kanala koji su grad opskrbljivali vodom. U tom dijelu ostaci su cisterne i nimfeja (TABLICA br. 8) koju je Evans iskopao na padini brda, danas u dvorištu Ville Račić.¹⁰⁵ Možemo stoga pretpostaviti da je ovaj dio grada bio reprezentativan sa svojim javnim sadržajem posebno ako uzmemo u obzir da je na samom ulazu u grad s mora.

Prema vrhu brda pretpostavljaju se hramovi. Vodeći se teorijom o kontinuitetu svetosti mjesta, moguće je povezati današnji položaj groblja Sv. Roka s eventualnim svetim mjestom antičkog grada.¹⁰⁶ On je mogao biti prije na istočnoj strani gledajući prema gradu, negoli na suprotnoj morskoj padini. Na toj strani bi se otvarao prostor za forum, ulice, moguće terme u dnu luke pored kasnijeg samostana i ostale sadržaje.

Nadalje, ostaci zidina u jugozapadnom dijelu poluotoka jako su slabo očuvani (TABLICA br. 11). Za pretpostaviti je da je Epidaur duž čitavog poluotoka Rata imao zidine. Stoga su i gradska vrata moguća na prevlaci samog poluotoka, time bi onda bila ulaz ravno na

---

¹⁰³ Vidi bilješke 22 i 23.

¹⁰⁴ Vidi bilješku 23.

¹⁰⁵ EVANS, 1883: 11.

¹⁰⁶ Vidi bilješke 22 i 23.

dekumanus. Budući da se rasprostiranje grada ne da točno utvrditi, ne smije se isključiti ni mogućnost da je i dio Sustjepana bio utvrđen zidinama. Iako je vanjska strana poluotoka strma, sjeveroistočni dio prema kopnu i zaleđu mogao je imati neku vrstu fortifikacije. Vila na Sustjepanu pokazuje da je život u njoj trajao dugo, da je važan dio nekog većeg kompleksa koji je mogao biti sastavni dio grada čije se središte inače postavlja na Ratu, stoga parametri zidina ostaju otvoreni.

Ostaci arhitekture

Prvi i najvažniji primjer, ostaci na Ratu (TABLICA br. 1) najvjerojatnije ostaci su rezidencijalnog sklopa, privatno-javnog karaktera, koji je bio moguća upravna točka nekog uglednog Epidauritanca. Prije svega o tome nam svjedoči smještaj na isturenoj točki poluotoka koja nadzire Župski zaljev ispred sebe. Smještena je uz more, pa zbog toga se može svrstati i u *ville maritime*, ova građevina reprezentativno se penje prema brdu na više različitih terasa. Iako je tek djelić njega istražen, ne treba sumnjati da se ovaj objekt prostirao svom širinom ovog dijela poluotoka. Nedavno istraživani dio sklopa nije samo poput prethodnih iskopavanja otkrio zidove koji nam otkrivaju rasporede prostorija, već je dao odgovore na unutrašnje uređenje prostorije. Unutarnji zidovi ožbukani finim slojem žbuke koji uključuje i mramornu prašinu oslikani crvenim trakama, potom ulomci tamnije mramorne oplata koja je vjerojatno bila na donjim dijelovima zida, kao i ulomci kamene arhitektonske dekoracije, ukazuju na izuzetno uređenje ove prostorije. U svom začeljnom zidu niša ispod koje je bunar ukazuje na možebitno mjesto nekog predmeta ili kipa. Stoga ova prostorija je najvjerojatnije kulnog karaktera, a moguće je da je koristila i u privatne svrhe. Ostali dijelovi nisu toliko dobro istraženi da bi nam rekli nešto o svojoj funkciji.

Drugi objekt, onaj na Sustjepanu (TABLICA br. 2), istraživao je prije 40-ak godina te time zaključen. Potrebna je revizija toga objekta barem u interpretaciji. Jer, iako nazvan *villom suburbanom* to ne možemo znati upravo radi već spomenutog problema rasprostiranja grada. Ovaj kompleks zaveden duboko u uvalu sadrži ostatke mozaika, ali i kasnije grobove i novac iz vremena Justinijana. Možda je imao važnu ulogu upravo u tom vremenu, kada se spominje epidauritanska biskupija. Sami toponim mjesta upućuje na neki objekt koji je imao posvetu svetome Stjepanu. Prvomučnik i važni svetac ranih stoljeća kršćanstva bio je česti

titular u to vrijeme.¹⁰⁷ Ako se već spominje epidauritanska biskupija koja se smješta u današnji Cavtat možemo pretpostaviti njezin katedralni kompleks koji uključuje i biskupov dvor. Ukoliko su postojali i negdje se prostirali, poluotok Rat na kojemu je današnji Cavtat nam na to ne nudi nikakve odgovore. Štoviše, ne daje nam prostor ni za postaviti pitanja.

Okolica

Ostataka limitacije agera gotovo da ni nema. Tek se u Konavlima pojedini ostaci naziru. Radi navedene konfiguracije terena možda bi trebali isključiti tipičnu preraspodjelu zemljišta kakva se viđa na istočnoj jadranskoj obali.¹⁰⁸ Očito ono što je uvjetovalo organizaciju prostora, položaj naseobinskih cjelina i pojedinih objekata u pejzažu Konavala jest vodovod. Uz trasu vodovoda možemo pratiti položaj današnjih sela Gornje bande. Tim tokom prolazi i odvajanje rimske ceste. Vodovod kao najvažniji poduhvat uvjetuje položaj rimskih imanja van grada i njihovih ekonomskih središta tzv. vila. Selima Gornje bande kroz koje je prolazio to se jako dobro primjećuje, pa će Vodovađa (TABLICA br. 35), Gabriele (TABLICA br. 24, 25, 26) i Lovorno (TABLICA br. 29) radi pojedinih ostataka vjerojatno imati takve objekte. Pored njih u ranom kršćanstvu i srednjem vijeku dolaze crkve s titularima pretežito starim poput Petra, Pavla, Martina, Mihajla, Dmitra i slično. Zato možemo reći da se na ovim primjerima uviđa jasan kontinuitet između antike pa sve do današnjeg vremena. Očito su putovi koji su uspostavljeni još u antici nastavili funkcionirati u ranom kršćanstvu i srednjem vijeku te su time omogućili razvoj crkvenih objekata. Šteta što nisu bolje istraženi da se njihovo rasprostiranje utvrdi u konačnosti, jer se da naslutiti da crkveni objekti možda i leže na onima iz antike. Pregradnjama postojećih antičkih objekata možda su na njihovim mjestima nicala su nova zadnja, sada kršćanskog kulta. Postavlja se pitanje i do kada je vodovod nastavio funkcionirati. Svakako da je domaće stanovništvo nastojalo što dulje iskoristiti njegove prednosti.

Raspored stambeno-gospodarskih objekata Donje bande prati također tok ceste, donjeg odvojka ceste prema Rizniju. Mirine u Čilipima (TABLICA br. 38) su primjer kako ugodno podneblje Donje bande s dovoljno obradive površine pruža uvjete za život i razvoj manjih imanja. Prema ulomku tegule, zbog spomena cara Tiberija, ovaj se lokalitet bez

---

¹⁰⁷ MILINOVIĆ, 1997: 136-142.

¹⁰⁸ Vidi bilješke 41 i 43.

sumnje datira u 1. stoljeće. Međutim to je tek rijetki primjer koji se može precizno datirati. Takvih primjera nedostaje u ovom dijelu, ali možemo pretpostavljati da se tokom ovog pravca ceste *Epitauro XX Risnium* razvijaju imanja s objektima. Time više što upravo dokazani kasnoantički sustav utvrda Mećajac-Močići-Popovići-Mikulići (TABLICA br. 20, 36, 40 i 45) prati tu trasu.¹⁰⁹ Sv. Đurđe kao rani svetac, rimski vojnik koji ubija zmaja, na putnim postajama zamjenjuje Mitru koji je ubijao bika. Napomenimo da će i nova vlast Dubrovačke Republike nasjesti na tekovine rimske civilizacije i njezinog sustava cesta koji se očuvao kroz srednji vijek sve do 15. stoljeća.

Objekti u Župi dubrovačkoj se većinom smješta uz more kao baze maritimnog karaktera (pristaništa i sl.). Pojedini ostaci amfora uz more kao u Mlinima (TABLICA br. 55) govore o mogućoj drenaži. Radi prevelike promjene krajolika u kasnije vrijeme uz samu obalu teško je utvrditi išta više. Možemo samo pretpostaviti da je Župski zaljev imao objekte uz samo more koji su služili među ostalim i kao pristaništa (TABLICA br. 53, 54, 55).

Ipak, svemu ovome nedostaje više nalaza koji bi nam govorili o kakvoj se i kolikoj industriji proizvodnje radi. Nema preša, mlinova, cisterni, amfora koji bi nam sa sigurnošću potvrdili da je upravo neki objekt bio pravo središte imanja, tzv. vila, koja je stvarala život u ovim krajevima.

Objekt na Sutivanu na Obodu (TABLICA br. 16) navodi se kao mjesto pronalaska Dolabelinog kipa i natpisa te kao kula u svrsi vodovoda ili puta. Kako pokazuju istraživanja, trasa vodovoda ovaj dio niti ne dodiruje. Bruno Bijadija u najnovijem svom otkriću tvrdi da se Dolabelin natpis i nestali kip našao nešto niže.¹¹⁰ Njegova ubikacija je niže na Donji Obod uz more gdje su ostaci vile u zaljevu na teniskim terenima između Hotela Epidauros i Albatros (TABLICA br. 15). Stoga možemo smatrati da je objekt na Sutivanu vjerojatna putna postaja na putu prema unutrašnjosti, odmah u blizini grada, van njegovih zidina, kao strateško mjesto i kao sigurnosna točka prije ulaska u grad. Donji Obod, tik uz more, se ipak čini kao mjesto koje je prikladnije podizanju spomenika, ali i za neku vrstu rezidencijalnog objekta.

Čini se prema ostacima da je u prostoru sjevernije od Dubrovnika manje prisutna rimska izgradnja negoli u prostoru južnije tj. oko Cavtat. Opet je mogući razlog velika izgrađenost i zaposjedanje terena u kasnijem vremenu. Primorje ima ostatke koji upućuju na stambeno-gospodarski karakter. Prostor današnjeg Dubrovnika, posebno onaj sjeverniji, s

---

¹⁰⁹ Vidi bilješke 62.

¹¹⁰ Vidi bilješku 11.

poluotocima Lapada, Babina Kuka i gruškim zaljevom pogoduje izgradnji objekata uz more na što upućuju i nalazi u Uvali Lapad (TABLICA br. 75).

Rijeka dubrovačka poznata je u našoj baštini kao mjesto najgušće izgradnje slavni renesansnih ljetnikovaca. Kako i ne, kada duboki zaljev, pogodan za skrivanje od nevremena i Ombla kao izvor slatke vode, ali i hladnog i svježeg zraka čine ovaj prostor blagim za život. Ne treba zato isključiti zamisao da je i ovaj dio bio mjesto antičkog života i ladanja na koji su u kasnijim vremenima nasjeli dubrovački vlastelini nagradivši svoje ljetnikovce.

Na elafitskim otočićima Lopudu, Šipanu i Koločepu vidimo kako u uvalama i poljima se pojavljuju stambeno-gospodarski objekti u vrijeme antike. Prvi primjer, Igalo u Donjem Čelu na Koločepu (TABLICA br. 86) sačuvao je velik broj amfora u prostorijama s jasno određenim parametrima zidova, te se radi o gospodarskom sklopu. Smješten je u uvali na blagom povišenju terena. Idealna je ovo pozicija za proizvodnju, preradu i transfer robe o čemu i svjedoče brojni ostaci, inače rijetki na ovom području. Drugi objekt, Biskupovo u Šipanskom polju na Šipanu (TABLICA br. 82) je zanimljiv i po tome što je to posjed dubrovačkih biskupa, pa se u renesansi onamo gradi njihov ljetnikovac. Možda je to pokazatelj duhovnog kontinuiteta jer nastaje na mjestu ranokršćanske memorije.¹¹¹ U kasnoj antici na vrhovima brda ovih otoka niču kapele u vremenu uzdizanja na visine radi zaštite. Mnoge od njih u sebi nose spolije antičkih građevina, pa i amfore kao posebne dodatke.

Uvala Slanoga jedina je točka gušće koncentracije antičkih lokaliteta uz more (TABLICA br. 63 i 63) i kao takva, zasada, jedina u cjelokupnom Dubrovačkom primorju. Utvrda Neprobić (TABLICA br. 64) iznad ceste primjer je fortifikacija koje se u kasnoj antici penju na uzvisine kao što imamo i na Elafitima. Slano treba promatrati i kao jednu od točaka puta na priobalnoj cesti koja povezuje Naronu i Epidaur. Još jednom treba pripomenuti da je Primorje najslabije istraženi dio ovog područja, a da se zbog osobitosti terena (brojne uvale, Elafiti u susjedstvu) mogu očekivati zanimljivi objekti.

Za kraj da zaključimo dio posvećen stambeno-gospodarskoj i ladanjskoj arhitekturi moramo reći da arhitektura nije bila nužno ladanjska i stambena koliko je ona imala onu utilitarnu svrhu proizvodno-prerađivačkog karaktera kao i većina takve arhitekture na našoj obali. Međutim kako područje nije arheološki dobro istraženo nemamo nikakve nalaze koji bi

---

¹¹¹ Usporedimo na trenutak ovaj slučaj s otokom Mrkanom gdje postoji ranokršćanski objekt čija se važnost ističe u kasnijim razdobljima, a ime otoka je u tituli trebinjsko-mrkanskog biskupa.

upućivali na veliku industriju poput preša, amfora, pristaništa i slično. Ipak možemo pretpostaviti kako je Epidaur kao važno središte očito svoju okolicu uvelike zaposjeo i kultivirao u procesu limitacije svog agera i gradnji objekata te vrste. Pronađeni brojni podmorski nalazi amfora u cavtatskom akvatoriju govore o trgovini i proizvodnji. Stoga okolicu Epidaura uz samo more, točnije Župski zaljev, možemo promatrati kao jedno područje moguće guste koncentracije građevina uz more. S druge strane prostor Konavala odvojen je od mora strmim stijenama i zbog svoje prostorne i geografske uvjetovanosti smjestio je svoje građevine na drugačiji način. Drugi prirodni čimbenik izuzetno bitan jest prirodna izvorska voda koja je bila preduvjet izgradnji slavnog vodovoda koji osim što je dovodio vodu u Epidaur, opskrbljivao je i sela Gornje bande. Upravo u prostoru tih sela prate se ostaci građevina koje su bile, po svemu sudeći, gospodarski objekti.

Kasna antika

Definirati prijelaz antike u kasnu antiku na primjeru kojim se ovaj rad bavi nije lako. On ne dolazi u morfološkim i tipološkim oblicima kao što je uobičajeno. Nema ga u raspoznavanju pojedinih ulomaka skulpture, arhitekture ili urbanizma. Dolazi prije svega kao pojava nove podjele prostora prouzročena dolaskom kršćanstva, ali i nesigurnošću koja je zavládala na granicama.

Nesigurnost uzrokovana prodorima naroda pokušala se umanjiti Justinijanovom gradnjom utvrda. Dvije najpoznatije su u Župi dubrovačkoj, Gradac na Brgatu (TABLICA br. 49) i Spilan (TABLICA br. 59) poviše Plata koji je na trasi ceste iz Cavtata prema unutrašnjosti. Spilan je najvažniji kasnoantički lokalitet i relativno je dobro istražen. Komadi oltarnog namještaja koji se datiraju u sredinu 6. st. pokazuju da je ovo naselje živjelo kao važna točka kasnoantičkog vremena. Možemo očekivati još poneki lokalitet u Župi koji ukazuje na kontinuitet mjesta iz antike u kasnu antiku kao što su to zasada Sv. Đurđe u Buićima (TABLICA br. 50) i Sv. Mihajlo na Kosturu (TABLICA br. 58). Svi su ovi lokaliteti uz brdo ili na vrhu brda, poviše antičkih nalazišta koji su tik uz obalu, pomaknuti uzrokovanim promjenama.

Povijesno pitanje epidauritanske biskupije i samog pada Epidaura dotaklo se u uvodu. Materijalni ostaci ne daju nikakve dokaze o ranom kršćanstvu u današnjem Cavtatu. Ne postoje kameni ulomci koji bi dokazali da nešto pripada ranokršćanskom horizontu. Nema čak

niti manjih nalaza poput gema ili liturgijskih predmeta. Osim lokaliteta na Sustjepanu s nalazima Justinijanova novca drugih materijalnih dokaza nema, osim pojedinih ukopa u Zorinoj i kući Moretti (TABLICA br. 5 i 6; sl. 6). Moguće je da su svi oni zatrti u kasnijem vremenu jer ih je moralo biti.

Okolica Epidaura; Župa i Konavle pokazuju prisutnost kršćanstva na ovom prostoru. Titulari ranih svetaca Đurđa, Mihajla, Martina, Dmitra i Ilara pokazuju da su uz srednjovjekovni kontinuitet ova mjesta već u vremenima ranog kršćanstva egzistirala kao ne samo groblja i kapele već i bitna strateška mjesta na cestama.

S druge strane, prostor sjevernije od Dubrovnika bogatiji je kasnoantičkim nalazima. U Slanome sarkofag svećenika Anastazija dokazuje da je ovo mjesto imalo ranokršćanski horizont razvijeniji nego ostala mjesta. Obližnji otoci Lopud i Šipan kako je već navedeno obiluju kamenim ulomcima iz istog vremena koji pokazuju stilske odlike 5. i 6. st. (TABLICA br. 76, 77 i 84). Oni dokazuju postojanost sakralne arhitekture tog vremena na otocima.

Epidaur – Raguzij

Ipak, ako uzmemo u obzir nalaze iz Dubrovnika oni će nam nesumnjivo potvrditi da u vremenu već od 6. st. na ovom mjestu se zbivaju bitne stvari. Mramorni kapiteli koje Cvito Fisković datira u sredinu 6. st. morali su nositi stupove neke monumentalne građevine.¹¹² Fisković ih je datirao 20-ak godina prije negoli je otkrivena prva građevina ispod sloja romaničke katedrale koja je potakla pitanja o nastanku grada. Budući da tu najraniju građevinu neki datiraju u 6. st., kapiteli koji stilski odgovaraju tom vremenu postavljaju se također tu.¹¹³ Zanimljivo da naspram drugih gradova na obali Dubrovnik ima jako malen broj ranokršćanske skulpture. Uz ove kapitele preostaju nam tek još poneki ulomci (TABLICA br. 72 i 73).

Svakako treba napomenuti sljedeće. Ranokršćanski nalazi brojniji su sjevernije od Dubrovnika, posebno na Elafitima. Sam Dubrovnik, uz rasprave o točnoj dataciji, leži na sloju 6. st. što potvrđuju arheološki nalazi.¹¹⁴

---

¹¹² Vidi bilješku 86.

¹¹³ Vidi bilješku 85.

¹¹⁴ Vidi bilješke 80-85.

Cavtat i okolica su s druge strane oskudni, rano kršćanstvo ovdje je vidljivo tek u hagiografiji i topografiji. Ali ako nam zapisi spominju epidauritansku biskupiju u 6. st. opravdano se postavlja pitanje gdje je taj biskup stolovao. Zapis Anonima Ravenjanina *Epidaurum id est Ragusinum* nam je dovoljan da dokaže da se razlika Cavtata i Dubrovnika, odnosno Epidaura i Ragusija ne može najjasnije odvojiti. Radi se ili o dva grada s jednim imenom, ili o jednom gradu s dva imena. Epidaur svojom drevnošću koju vuče od antike kao centar ovog kraja dominira imenom nad novoustanovljenim Ragusijem. Stoga možemo pretpostavljati da i biskup čija je katedra možda bila ispod današnjih temelja baroknog zdanja Gospe Velike prije nosio titulu poznatog antičkog grada koji kao nekadašnje sjedište rimske vlasti i biskupa je slavniji. Ako je i u Cavtatu postojala biskupija njezino je sjedište danas ne moguće utvrditi. Stoga pretpostavka da u 6. st. imamo biskupiju u Dubrovniku, nije za isključiti.¹¹⁵ Ona se naziva epidauritanskom, a to je možda uzrokovano razvojem Ragusija i opadanjem moći ne samo Epidaura već i njegove okolice Župe i Konavala.

Bitno je znati da o prostoru o kojemu se govori ne treba raditi razliku na Epidaur i Ragusij, jedan i drugi grad. Jedan i drugi na dva su kraja zaljeva i gledaju se. Njihova je komunikacija međusobno laka. Osim toga, Ragusij jest Epidaur, odnosno njegova periferija, susjedstvo. Stoga se i prijenos materijala, dobara i na kraju ljudi može lako odvijati. U slučaju bilo kakve katastrofe, rata ili potresa, bilo je lako napustiti grad i otići na drugi kraj zaljeva.

Svakako da prijelaz nije proveden naglo i odjednom, već je to morao biti postupan i dug proces. Dubrovnik je, ako je vjerovati nalazima, imao razvijenu luku i kaštio i bio pogodno mjesto za zbjeg i razvoj novog grada. Isto tako je bio na prometnom pravcu kojeg su nadzirale spomenute točke iznad grada (Sv. Ilija, Sv. Andrija, Sigurata, Sv. Jakov). U tu skupinu trebalo bi se uključiti i Sv. Ilara na Tri crkve koja ima široki pogled na more. Titular ranog lokalnog sveca nesumnjivo potvrđuje njezinu antiknost svetog mjesta ove kapele. Nadalje, cesta koja je išla dalje na jug prelazila je vjerojatno preko Orsule gdje je kasnije podignuta kapela. Ne treba isključiti da je na tom mjestu stajala također neka kapela ili utvrda kao kontrolna točka prostora s kojega se grad vidi kao na dlanu.

Možda se može reći da u ovo vrijeme započinje proces u kojem Dubrovnik postaje novi centar ovog dijela Jadrana, fokusirajući se na trgovinske i pomorske veze, ostavljajući zaleđe iza sebe. Formira se Astoreja koja obuhvaća uski dio Primorja i Župe te se težište

---

¹¹⁵ Vidi bilješku 71.

stavlja na taj dio i Elafite. Cavtat i Konavle kao dio antičkog svijeta postupno padaju u zaborav novog centra od kojega su predaleko.

Zaključak

Na koncu, u skladu s pruženim saznanjima, nameće se davanje konačnih zaključaka. Epidaur se, prema svemu sudeći, počeo razvijati kao mjesto plovidbenog puta na kraju 1. st. pr. Kr., da bi kroz 1. st. po Kr. mogli govoriti o rimskom gradu. Premda materijalnih ostataka samog grada ima malo, oni koji su otkriveni govore dovoljno o postojanju gradskog života. Osim natpisa koji donose podatke o urbanom karakteru ovog mjesta, važni su ostaci dvaju stambeno-rezidencijalnih objekata na Ratu i Sustjepanu, koji svjedoče o visokoj razini življenja u Epidauru, što dodatno potvrđuju i pojedini pokretni arheološki nalazi (npr. novac i amfore). Urbana struktura grada samo se naslućuje ispod današnjih ulica, ali dosadašnji podaci govore nam da današnji grad većinom leži na antičkim ostacima. Okolica samog grada Epidaura dodatno je bila uređena u svrhu ugodnog gradskog života.

Dakako, vodovod koji se slijevao u grad iz Konavala, najbolji je dokaz o razini Epidaura i njegove okolice. Gornja banda Konavala crpila je svoj razvoj iz ovog važnog infrastrukturnog pothvata te tako osiguravala život samom gradu Epidauru. Unatoč nedostatku ostataka limitacije, zasigurno su objekti Gornje bande kao svojevrsni mikrocentri poljoprivredne proizvodnje počivali na obradivim površinama plodnog Polja u nizini. Donja banda s već detektiranom trasom ceste, možda je više služila kao područje komunikacije. Da je na antičkim mjestima kontinuirao život u kasnoj antici, a i dalje u srednjem vijeku, svjedoče brojne kapele s grobljima pored antičkih lokaliteta.

Župa, Slano i Elafiti pokazuju međusobne sličnosti kao i prostorne metamorfoze s kraja antike na kasnu antiku. Stambeno-gospodarski objekti iz vremena antike uz more, u uvalama, postupno prestaju egzistirati u kasnoj antici te poviše njih niču kapele i objekti kao mjesta kontrole putova, kopnenih i pomorskih. Neka će od tih mjesta, posebno na Elafitima, u vremenu ranog srednjeg vijeka čak postati bitni umjetnički toposi. Većina njih prema nalazima spolija, ali i keramike, dokazuju vezu s antičkim razdobljem.

Međutim, ono najvažnije središte, Grad, prestaje biti na mjestu današnjeg Cavtata i seli na mjesto današnjeg Dubrovnika. Uzrok ovog pomicanja, kao i točan datum, nije moguće utvrditi niti je moguće napraviti jasnu distinkciju između Epidaura i Raguzija. Sigurno je jedino da novi grad nastaje na stiješnjenom mjestu; između hridi, mora i brda. To mjesto je ipak imalo svoju "pretpovijest" o čemu nam svjedoče ostaci. Kada govorimo o osnivanju Epidaura i Raguzija, Cavtata i Dubrovnika, zapravo govorimo o različitim nastancima

gradova svog vremena. Nasuprot planiranoj rimskoj gradnji Epidaura, Rauguzij nastaje spontano u burnijim uvjetima.

Kasna antika se na području grada Dubrovnika tek treba razotkriti, a pojedini ulomci skulpture tek su djelić toga, dok ostaci arhitekture i dalje otvaraju brojna pitanja i rasprave. Zato se ovaj rad zadržao na široj slici prostora grada sa svojim lokalitetima. Lokaliteti svjedoče o postojanju svetih mjesta koja su se kasnije uklopila u današnju sliku grada. Svakako će trebati još dugo vremena i napora u rasvjetljavanju ovog dijela povijesti.

***

Pejzaž antičkog i kasnoantičkog Epidaura, prostora Cavtata i Dubrovnika, mijenjao se sukladno povijesnim tokovima ovog dijela obale. Unatoč oskudnosti podataka i ostataka, slika koja nam se pojavljuje pred očima čini nam se mogućom. Od onda promijenjena podosta, zadržala je neke prepoznatljivosti koje su i danas uočljive. Stoga je ta slika i ostavljena u nadi da će je buduća vremena nadopuniti, a možda i ispravljati.

KARTE

Karta 1: Cavtat i okolica

Karta 2: Konavle

Karta 3: Župa dubrovačka i otoci Mrkan, Bobara i Supetar

Karta 4: Dubrovačko primorje

Karta 5: Dubrovnik

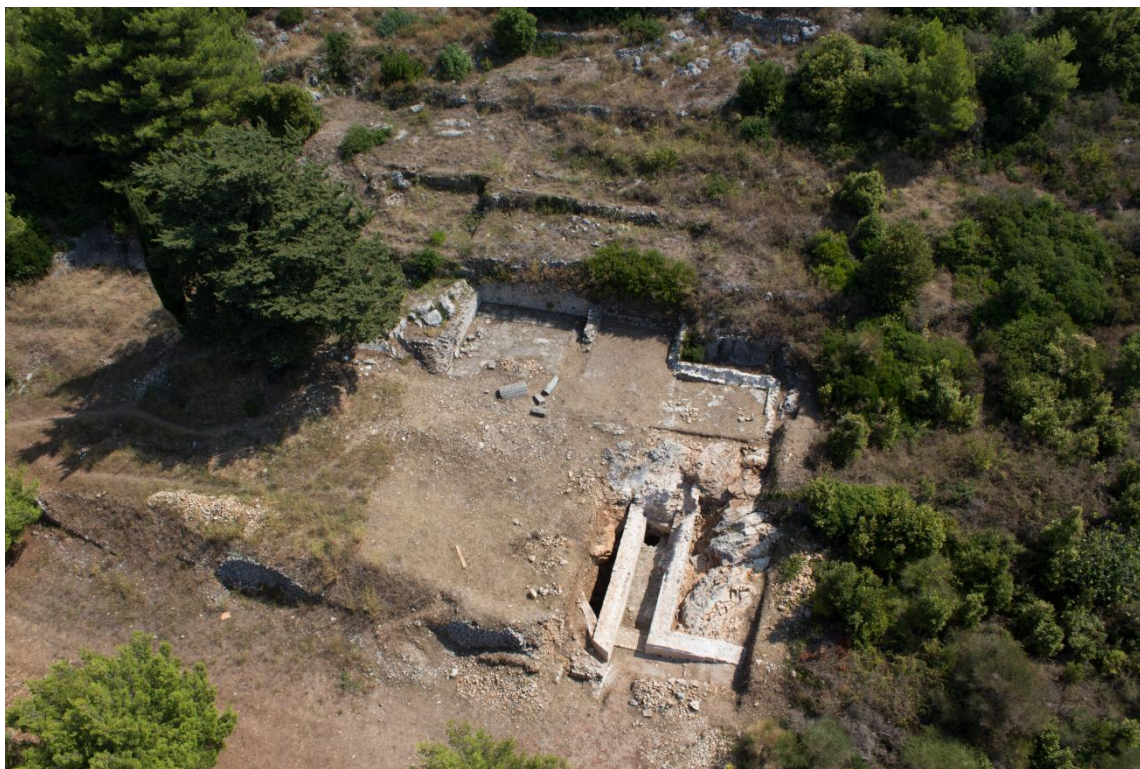

Karta 6: Elafiti

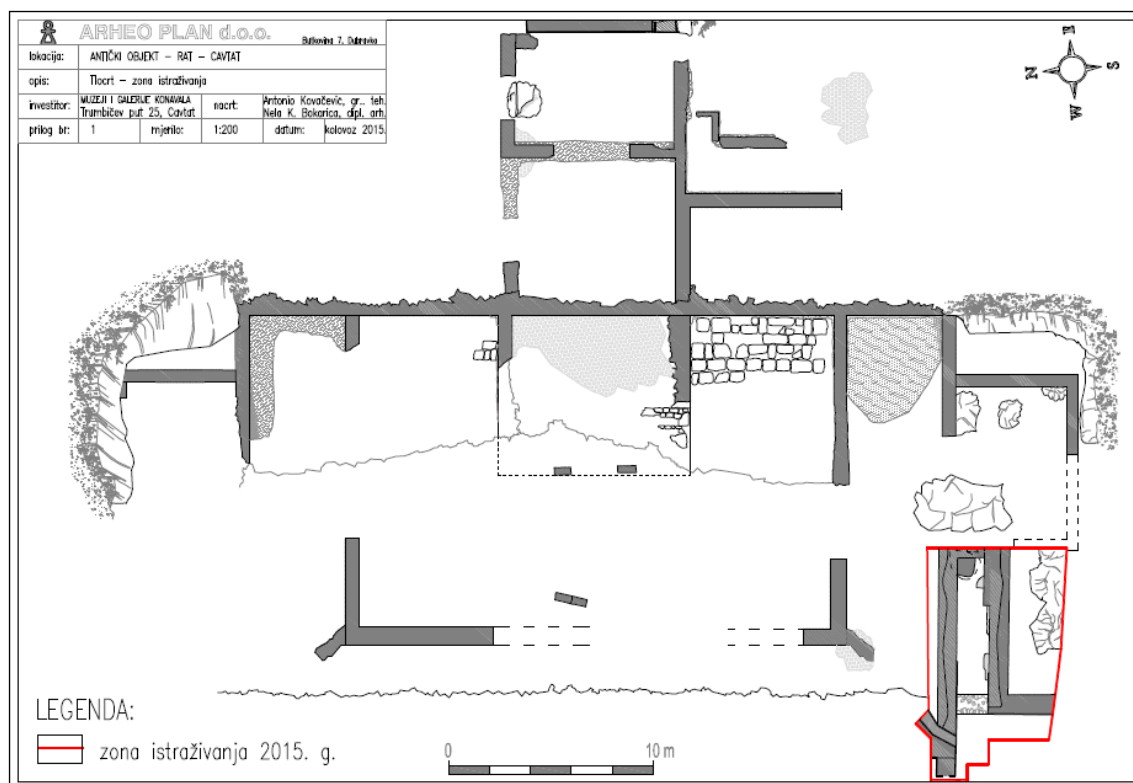

Slikovni prilozi

Sl. 1: Lokalitet Rat, panorama

Sl. 2: Lokalitet Rat, tlocrt

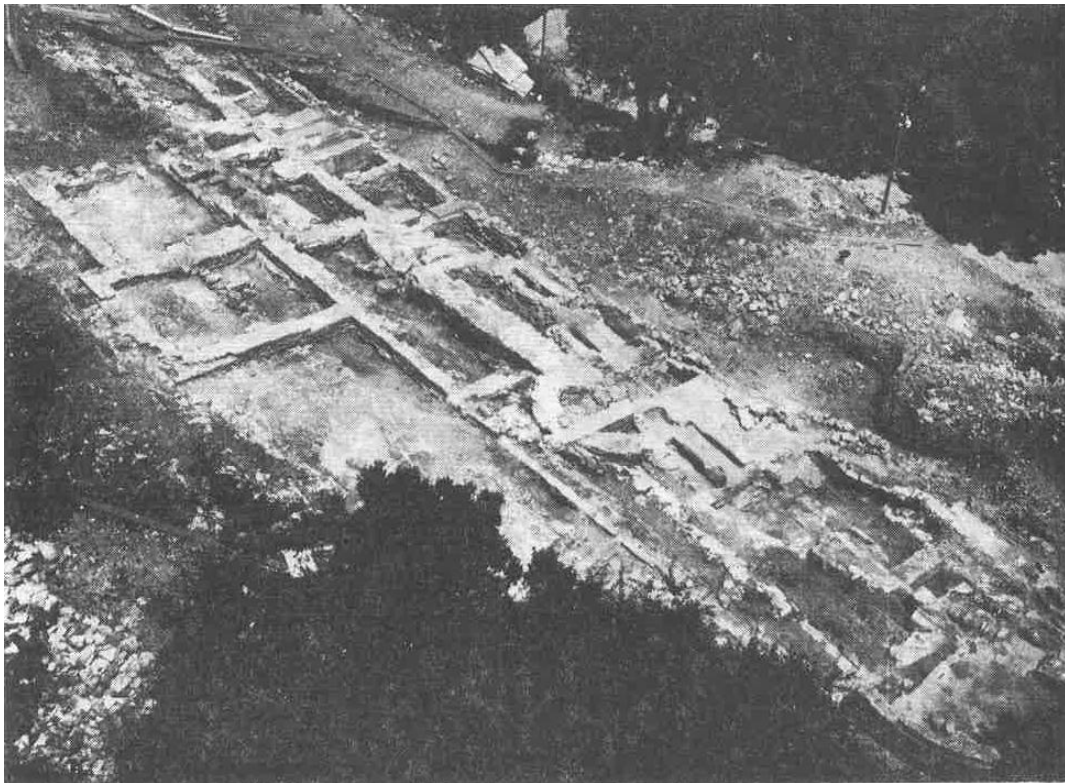

Sl. 3: Ostaci zidova na lokalitetu Rat

Sl. 4: Ostaci zidnog oslika na lokalitetu Rat

Sl. 5: Lokalitet Sustjepan

Sl. 6: Lokalitet Zorina

Sl. 7: Lokalitet Sutivan

Sl. 8: Reljef s prikazom Mitre u Močićima

Sl. 9 i 10: Ostaci vodovoda u Gabrilima

Sl. 11: Ostaci vodovoda u Lovornome

Sl. 12: Ostaci vodovoda na Zvekovici

Sl. 13 i 14: Kasnoantički mramorni kapiteli iz Dubrovnika

LITERATURA

1. BATOVIĆ, Š. (1988.), *Konavle u prapovijesti*, Konavoski zbornik II, Dubrovnik, 14-104.
2. BERITIĆ, D. (1962.), *Još jedan kasno antikni kapitel u Dubrovniku*, Peristil 5, Zagreb, 5-6.
3. BERITIĆ, L. (1955.), *Utvrđenja grada Dubrovnika*, JAZU; Zagreb.
4. BERITIĆ, L. (1962.), *Molunat – utvrde i regulacioni plan Molunta iz druge polovine XV. stoljeća*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split.
5. BIJAĐIJA, B. (2012.), *Rimska religija i kultovi u Epidauru*, Archaeologia Adriatica, 6, Zadar, 67-86.
6. BIJAĐIJA, B., *Prilog poznavanju Epidaure na temelju dva natpisa Dolabele iz Cavtata*, rukopis, izlaganje održano na međunarodnom kongresu *The century of the brave, Archaeology of the Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs*, u Zagrebu od 22. do 26. rujna 2014. g.
7. BOJANOVSKI, I. (1986.), *Epidauritana archeologica I*, Dubrovački horizonti 26, Dubrovnik, 36-45.
8. BOJANOVSKI, I. (1992.), *Topografija ilirsko-rimskih naselja u Gornjoj Gori (Bandi) u Konavlima*, Dubrovački horizonti 32, Dubrovnik, 167-182.
9. CAMBI, N. (2006.), *Antički Epidaur*, Dubrovnik 3, Dubrovnik, 185-217.
10. CRVIK, S. (2004.), *Antički Cavtat: diplomski rad*, Zagreb.
11. DAUTOVA-RUŠEVLJAN, V. (1971.), *Goričina, Srebrno, Dubrovnik*, Arheološki pregled 13, Beograd, 45-49.
12. DAUTOVA-RUŠEVLJAN, V. (1971.), *Rat, Cavtat – ostava keramike*, Arheološki pregled 13, Beograd, 60-63.
13. DAUTOVA-RUŠEVLJAN, V. (1973.), *Metale u Moluntu kod Dubrovnika*, Arheološki pregled 15, Beograd, 66-68.
14. DAUTOVA-RUŠEVLJAN, V. (1973.), *Sustjepan u Cavtatu – zaštitna iskopavanja*, Arheološki pregled 15, Beograd, 62-65.
15. EVANS, A. (1883.), *Antiquarian reserches i Illyricum (Parts I. and II.)*, The Archeologia Vol. XLVIII, Westminster.
16. FABER, A. (1966.), *Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaure*, Opuscula archeologia 6, Zagreb, 25-38.

17. FABER, A. (1976.), *Prilog topografiji fortifikacija u primorskom Iliriku*, Jadranska obala u protohistoriji, Simpozij u Dubrovniku, 1972., Zagreb, 227-244.
18. FISKOVIĆ, C. (1959.), *Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika*, Starinar n.s. 9-10, Beograd, 53-57.
19. FISKOVIĆ, I. (1970.), *Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 18, Split, 5-29.
20. FISKOVIĆ, I. (1980.), *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Izdanja HAD-a sv. 5, Split, 213-254.
21. FISKOVIĆ, I. (1988.), *Srednjovjekovna preuređenja starokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju*, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja HAD-a, 12, Zagreb, 198–208.
22. FISKOVIĆ, I. (1994.), *Tradicije i inovacije u urbanističkome liku starog Dubrovnika*, Dubrovnik, 4, Dubrovnik, 103-123.
23. FISKOVIĆ, I. (1996.), *Crkvice „Sigurate“ u Dubrovniku – ratom oštećeni te obnovljeni višeznačni spomenik*, Radovi instituta za povijest umjetnosti, 26, Zagreb, 59-81.
24. FISKOVIĆ, I. (1998.), *Pogled na crkvene spomenike iz srednjeg vijeka u Konavlima*, Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1, Dubrovnik, 263-277.
25. GLAVIČIĆ, M. (2008.), *Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura*, Archaeologia Adriatica, 2, Zadar, 43-62.
26. GOLDSTEIN, I. (1987.), *Bizant na Jadranu od Justinijana do Bazilija I.: doktorski rad*, Zagreb.
27. IMAMOVIĆ, E. (1988.), *Rimska cestovna mreža na Dubrovačkom području*, Izdanja HAD-a 12., Zagreb, 119-126.
28. KAPETANIĆ, N. (1987.), *Antički natpis u Lovornom*, Dubrovački horizonti 27, Zagreb, 141-142.
29. KATIČIĆ, R. (1997.), *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo – Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa*, Dubrovnik 4, Dubrovnik, 39-73.
30. KOŠČAK, V. (1997.), *Od Epidaura do Dubrovnika*, Dubrovnik 4, Dubrovnik, 5-38.
31. KOVAČEVIĆ, N. (2000.), *Antička topografija Župe dubrovačke i Konavala s posebnim osvrtom na ranokršćanski horizont – diplomski rad*, Zagreb.

32. KOVAČIĆ, L. (2007.), *Antika*, Arheološka baština Župe dubrovačke, Dubrovački muzeji - Arheološki muzej, Dubrovnik.
33. KOVAČIĆ, L., (2010.), *Antički vodovod Vodovađa-Cavtat*, Izdanja HAD-a, 24, Zagreb, 87-97.
34. KOVAČIĆ, L. (2014.), *Antički vodovod Vodovađa-Cavtat*, Dubrovački muzeji, Dubrovnik.
35. LUČIĆ, J. (1962.), *Historijska topografija dubrovačke Astoreje (do godine 1366.)*, Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik, 275-299.
36. MAROVIĆ, I. (1956.), *Arheološka istraživanja u okolini Dubrovnika*, Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku IV-V, Dubrovnik, 9-31.
37. MEDINI, J. (1984.), *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Dometi 17, Rijeka, 7-32.
38. MILINOVIĆ, D. (1997.), *Dubrovnik-Ragusium – Prilog viđenju nastanka i razvitka grada na kraju kasne antike*, Dubrovnik 4, Dubrovnik, 124-144.
39. MILOTIĆ, I. (2010.), *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Hrvatsko društvo za ceste VIA-VITA, Zagreb.
40. MIRNIK, I. (2011.), *Arheološka iskopavanja u Donjem Čelu na Koločepu 1969. godine*, Zbornik u čast Ivici Žili. Matica Hrvatska Dubrovnik, Dubrovnik, 37-58.
41. NIČETIĆ, A. (1996.) *Povijest dubrovačke luke*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti; Pomorski fakultet, Dubrovnik.
42. NOVAK, G. (1965.), *Quaestiones Epidauritanae*, Rad JAZU, 339, Zagreb, 97-140.
43. NOVAK, G. (1966.), *Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII. st.*, Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku X-XI, Dubrovnik, 3-84.
44. OSTOJIĆ, I. (1964.), *Benediktinci u Hrvatskoj*, svezak II, Benediktinski priorijat-TKON, Split.
45. PATSCH, C.(2006.), *Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe*, Status: Magazin za političku kulturu i društvena pitanja, 156-181.
46. PEKOVIĆ, Ž. (1997.), *Urbanistički razvoj Dubrovnika do 13. st.*, Dubrovnik 4, Dubrovnik, 166-207.
47. PEKOVIĆ, Ž.(2010.), *Crkva Sv. Petra Velikoga: dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik: Omega engineering; Split: Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu.
48. PERKIĆ, M. (2008.), *Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj*, Starohrvatska prosvjeta, Vol.III, 35, Split, 63-122.

49. PLANIĆ-LONČARIĆ, M. (1990.), *Ceste, ulice i trgovi srednjovjekovnog Dubrovnika*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, br. 29, Split, 157-168.
50. RAPANIĆ, Ž. (1988.), *Marginalije o „postanku“ Dubrovnika*, Izdanja HAD-a, 12, Zagreb, 39-50.
51. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, (1860.), Berolini : in aedibus Friderici Nicolai.
52. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. (1953.), *Da li je spelaeum u Močićima služio samo mitrijačkom kultu?*, Glasnik Zemaljskog muzeja, VIII, Sarajevo, 271-276.
53. STOŠIĆ, J. (1988.), *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku*, Izdanja HAD-a, 12, Zagreb, 15-38.
54. SUIĆ, M. (1955.), *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali*, Zbornik instituta za historijske nauke u Zadru, I, Zadar, 349-385.
55. SUIĆ, M. (1976.), *Antički grad na istočnom Jadranu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
56. ŠARIĆ, I. (1988.), *Tri antička spomenika s otoka Lopuda*, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja HAD-a, 12, Zagreb, 111-117.
57. ŠARIĆ, I. (2010.), *Rimski portret iz Lapada*, Izdanja HAD-a, 24, Zagreb, 99-101.
58. ŠEGVIĆ, M. (1998.), *Stanovništvo Konavala u rimsko doba*, Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1, Dubrovnik, 9-30.
59. ŠKEGRO, A. (2010.), *Najranija crkvena organizacija na području Dubrovačko-neretvanske županije*, Izdanja HAD-a, 24, Zagreb, 117-123.
60. ŠTUK, N. (1908.), *Iskopine u Epidaurumu (Cavtat, Ragusa Vecchia)*, Bulletino di archeologia e storia dalmata, XXX, Split, 156 -160.
61. ŠTUK, N. (1910.), *Iskopine u Epidaurumu (Cavtat, Ragusa Vecchia)*, Bulletino di archeologia e storia dalmata, XXXIII, Split, 150 -151.
62. ŠTUK, N. (1913.), *Iskopine u Epidaurumu (Cavtat, Ragusa Vecchia)*, Bulletino di archeologia e storia dalmata, XXXVI, Split, 57-59.
63. TOMAS, I. (2014.), *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke kotorske*: doktorski rad, Zagreb.
64. VUKMANOVIĆ, J. (1980.), *Konavli: antropogeografska i etnološka istraživanja*, SANU, Beograd.
65. VRŠALOVIĆ, D. (1974.), *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb.

66. ZANINOVIĆ, M. (1988.), *Ville rusticae na području Epidaura*, Izdanja HAD-a 12, Zagreb, 89-100.
67. ZELIĆ, D. (2014.), *Arhitektura starih katedrala*, Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 31-68.
68. ŽERAVICA, Z., KOVAČIĆ, L. (2002.), *Konavle: srednjovjekovna groblja*, Dubrovački muzeji - Arheološki muzej, Dubrovnik.
69. ŽILE, I. (1996.), *Arheološka baština Župe dubrovačke u kontekstu dubrovačkog kraja*, Zbornik Župe dubrovačke, sv. II, Dubrovnik, 40-63.
70. ŽILE, I. (1997.), *Naselje prije Grada*, Dubrovnik, 4, Dubrovnik, 97-119.
71. ŽILE, I. (2003.), *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Matica Hrvatska Dubrovnik, Dubrovnik.

ARHIVSKA GRAĐA

1. KOVAČEVIĆ, N. (2001.), Dnevnik zaštitnih arheoloških istraživanja Kuće Bukovac, dokumentacija: Muzeji i galerije Konavala, Cavtat.
2. KOVAČEVIĆ, N., KRISTOVIĆ M. (2012.), Izvještaj o provedenim probnim arheološkim istraživanjima na lokalitetu Prahivac – Cavtat, Arheo Plan d.o.o., dokumentacija: Muzeji i galerije Konavala, Cavtat.
3. N. N. (2008.) Izvještaj o zaštitnim arheološkim istraživanjima u Cavtatu – Supilova 3, Arheo Plan d.o.o., dokumentacija: Muzeji i galerije Konavala, Cavtat.
4. http://cil.bbaw.de/cil_en/index_en.html

PROSTORNI PLANovi OPĆINA

1. Prostorni plan Dubrovačkog primorja:
http://www.dubrovackoprimorje.hr/data/1354178026_572_mala_01_IDPPUODP-odredbe_17_10_2012_procisceni_tekst_izvornik.pdf (pristupljeno: 20. kolovoza 2016.)
2. Prostorni plan Župe dubrovačke:
http://www.zupa-dubrovacka.hr/downloads/PPUO_Zupa_dubrovacka.pdf
(pristupljeno: 20. kolovoza 2016.)
3. Prostorni plan Konavala:
<http://www.zzpudnz.hr/LinkClick.aspx?fileticket=jvMPeR3izVI%3D&tabid=138>
(pristupljeno: 20. kolovoza 2016.)

IZVORI SLIKOVNIH PRILOGA

1. Muzeji i galerije Konavala
2. Muzeji i galerije Konavala (tlocrt izradio Arheo plan d.o.o.)
3. Muzeji i galerije Konavala
4. Muzeji i galerije Konavala
5. ZANINOVIĆ 1988: 93, Sl. 1
6. Muzeji i galerije Konavala
7. B. Bijadija
8. BIJAĐIJA 2012: 81, Sl. 8
9. KOVAČIĆ 2010: 97, Sl. 14
10. KOVAČIĆ 2010: 97, Sl. 13
11. KOVAČIĆ 2010: 93, Sl. 4
12. KOVAČIĆ 2010: 93, Sl. 3
13. C. FISKOVIĆ 1959: 54, Sl. 1
14. C. FISKOVIĆ 1959: 54, Sl. 2